

1. Oturum

Afrika Tarihine Genel Bakış

Oturum Başkanları:

Prof. Dr. Abdurrahman ÇAYCI

M. Hasan Ahmed El-Hac
Sudan Büyükelçisi

Osmanlı Öncesi Afrika

Prof. Dr. Mamadou FALL

Osmanlı Dönemi Afrika

Prof. Tayeb CHENNTOUF

Prof. Dr. Jillali El ADNANI

Sömürgecilik Dönemi Afrika

Doç. Dr. Ahmet Kavas

Osmanlı Öncesi Afrika

Prof. Mamadolu Fall

Çev. Caner Sancaktar

Şunu itiraf etmeliyim ki, Afrika tarihini incelerken içinden çıkılması son derece zor olan bir çıkmazla karşılaşıyorum: Parçalanmış bir kıtanın tarihini dışarıdan gelen bir kavramsal gelenek ve paradigma içinde nasıl inceleyeceğim? Keşif, Fetih, Sömürgeleştirme kavramları genel kavramlar olmalarına rağmen, Afrika tarihi söz konusu olduğunda bu kavramlar tek merkezli Dünya Tarihi bakış açısını zorunlu kılıyor.

Bu sunuştaki amacım, konunun merkezini Batı Avrupa'dan İstanbul Boğazına taşımak değil, fakat 16. yüzyılda Osmanlı üstünlüğünden önce Afrika kıtasının evrimsel dinamiğini yeniden kurmaktır. Bunu yapabilmek için, 15. yüzyılda meydana gelmiş ve Afrika tarihinin kaderini biçimlendirmiş olan üç önemli gelişmeyi vurgulamam gerekiyor:

- Türk İmparatorluğu'nun Meydan Okuması ve ulaşım, ticaret ve jeopolitik alanlarında meydana gelen gelişmeler aracılığıyla dört kıtanın Dünya Tarihinde ilk defa ilişki içine girmesinin yarattığı etki.

- Bilinen Dünyayı yüzlerce yıldır diğer coğrafyalara kapatan büyük su duvarını yıkan ve aşılır kılan Atlantik'in keşfi.

- İtalyan Rönesans sürecinde, Afrika kıtasının, resim çalışmalarında bir obje haline gelmesi, kralların hizmetindeki coğrafyacıların ve ressamların gözlem ve betimleme konusu haline gelmesi. Böylece, henüz modern tarihin başlangıcında, Afrika sanatsal yolla tanımlandı.

Sözünü ettiğim çıkmazı Marshal Shalin'in pragmatik önermesiyle aşmaya çalışacağım: *"halkların, kendileri tarafından yaratılmamış ve kendisinden kaçamadıkları, dışsal koşullara yönelik kültürel algılayışı, bu halkların, doğa güçleri ve diğer toplumların baskısı ile ilişkileri içinde kurulan eylemlerinin ana kaynağıdır."*¹

Bu nedenle, iktidarın ve siyasetin inşası, temaslar, kültürel ve dinsel bağlar ve ticaret hakkında konuşacağız. Bu kavramlar Afrika tarihinin içsel dina-

miklerine daha fazla yer ve veriyor ve altüst oluşa, efsaneler ve önyargılar tarihine vurgu yapıyor.

Afrika ve Türklerin Meydan Okuması

Gerçekte, Osmanlı öncesi Afrika, teknolojisi ve düşük yoğunluklu nüfusu izolasyon ve gerilik içinde olan topluluklardan oluşan bir “yama işi” değildi.² Yerel öyküler ve yazılı kaynaklar, kıtadaki değişik dilsel ve antropolojik kökenden gelen toplulukların, kıta boyunca örülmüş bir bağlar kümesiyle bütünleşmiş, birbirleriyle bağlantı halinde olduklarını gösteriyor. Ticaret, göç, dinsel yayılım ve siyasal yönetim aracılığıyla oluşmuş ve evrimleşmiş olan bu bağlar antik ve modern-öncesi (*pre-modern*) dünyanın “kayıp bağı (*missing link*)” yaratmıştır.³ Şimdi, bu “kayıp bağ”ın oluşumunu mümkün kılan sürece ve Türk İmparatorluğu’nun büyük rolüne bakalım.

Bir Üçgenin Kayıp Kenarını Aramak

Antik ve orta çağlarda Afrika imgesi bir dik üçgen ile temsil ediliyordu. Bu geometrik figürü eski Yunan ve Roma yazınında, Eratosthenes (M.Ö. 275-195), Strabo (M.Ö. 63-25) ve Pomponius Mela (M.S. 1. yüzyıl)’nın eserlerinde bulduk. Bu dik üçgenin iki kenarının temsil ettiği Akdeniz (Nil Deltasından Cebelitarık Boğazına kadar olan yer) ve Kızıl Deniz gayet iyi biliniyordu. Fakat üçgenin üçüncü kenarı, hipotenüs kenarı, bilinmiyordu. Yani, Batı Afrika, antik ve orta çağda dünyanın “kayıp bağı”nı temsil ediyordu. Hem simgesel hem de kavramsal düzeyde, Cebelitarık Boğazı’nın ötesi, rasyonel akıl ve gezginlerin ufku için ulaşılmaz imkânsız bölgeyi oluşturuyordu.⁴ Ayrıca, doğa, güçlü güney-batı rüzgârları ile geçişi daha da zorlaştırıyordu.

Afrika hakkındaki boşluk yüzlerce yıl bir takım egzotik idealleştirmeler, fanteziler ve hayaller ile dolduruldu. Dolayısıyla, Afrika fantastik bir çekim ve ilgi alanı olarak kaldı. Mudimbe’nin belirttiği gibi, antik Yunan ve Roma’daki Afrika ile ilgili öyküler, anlatılar “*kötülükler coğrafyaları, mucizeler arayışı ve garip şeylere duyulan sevginin ince bir birleşimi*” idi. (Mudimbe, 1994, s. 80)

İstanbul’un fethini takiben ortaya çıkan Türklerin meydan okuması dünya tarihinde, Atlantik dünyasında ve Afrika’da büyük etki ve değişim yaratmıştır

I. Afrika’da Siyasal İnşa, Devlet Oluşumu ve İmparatorluk Kurma

Avrupa veya Asya ile karşılaştırmalı olarak Osmanlı öncesi Afrika’nın özgül durumunu özetleyeceğim.

“Afrika’nın geniş toprak arzını, düşük nüfus yoğunluğunu ve zor fiziki şartlarını içeren siyasal deneyimi Avrupa’nın devlet inşa deneyiminden son derece farklıdır”⁵

XV. yüzyıl Avrupa’sında, nüfus yoğunluğunda meydana gelen değişim çerçevesinde, toprak talebinde meydana gelen artış merkezi devlet aygıtının kurulması yolunu açmıştır.

Charles Tilly bu süreci “Avrupa Tarihinde savaflara neden olan devletlerarasındaki sürekli bir saldırgan ticaret ve toprak rekabeti”⁶ olarak tanımlıyor. Devlet inşa modeli, büyüyen nüfusu kontrol etme, kır ile kent arasındaki ticareti vergiye bağlama, merkezi kamusal finans sistemi kurma ve kendi ulusal birliğini tehdit eden düşman komşularını savaş alanında yenebilmek için gerekli olan lojistik ve altyapı ihtiyaçlarını karşılama ve düzenli ordu kurma işlerini yürüttü.

“Prens Zenginliğini”⁷ korumak için sağlam bir topraksal temele dayanan güçlü bir devlete ihtiyaç duyuldu. Daha sağlam bir ulusal blok, daha geniş coğrafi ve iktisadi temel daha büyük uluslar arası yayılma şansı sağlayacaktır. Fransa, İspanya, İngiltere ve Osmanlı İmparatorluğu, kıtada var olmanın bir koşulu haline gelen sert mücadelenin başkahramanları olmuşlardır.⁸

Raymod Aron, Avrupa’da devlet ve ulus inşa sürecinin aynı tarihsel yolu izlediğini gerçekçi bir biçimde göstermiştir: “Aynı kültüre ve siyasal birliğe ait olmanın rastlantı olmayışı insanlık tarihinde istisna değil kuraldır.”⁹

Afrika kıtası yerleşimin az olduğu yerlerden birisidir. Bu özellik, Afrika’nın az gelişmişliğini açıklamada ekonomistler ve demografya analistleri tarafından kullanılan veya kullanılmayan bir anahtar faktördür. Bu faktör ayrıca Afrika kıtasını açıklamaya çalışan bütün tarih çalışmalarının merkezinde yer alıyor.

Afrika’nın siyasal coğrafyası, devlet kurucuları için, Avrupalı liderlerin karşılaştığı problemlerden tamamıyla farklı siyasal meydan okumalara sahiptir.¹⁰

Herbst’in belirttiği gibi, “Afrikalı devlet kurucularının (sömürgecilik öncesi krallar, sömürgeci valiler veya bağımsızlık dönemindeki devlet başkanları) temel problemi düşük nüfus yoğunluğuna sahip olan topraklar üzerinde otorite kurmak olmuştur.”¹¹

Sürekli güvenilir verilerin eksikliğine rağmen, gezginlerin anlatımları ve arkeolojik kanıtlar bu özelliği, nüfusun düşük yoğunluklu ve dağınık olduğunu göstermektedir. Dünya yüzölçümünün yaklaşık %8’ini oluşturan Sahra Al-

tı Afrika her zaman için seyrek nüfusa sahip olmuştur. 1750’de Afrika, dünya nüfusunun sadece %6 ila %11 arası bir oranına sahip idi.¹²

Burada, köleciliğin neden olduğu bir demografik dengesizlikten söz etmiyoruz; fakat siyasal inşa sürecinin karşılaştığı düşük yoğunluklu nüfus sorununu nasıl aşabileceği konusunu vurguluyoruz. Lojistik, ekolojik ve ekonomik faktörler söz konusu siyasal sürecin yavaşlatılmasında önemli rol oynamıştır.

I. 1. Avrupa ve diğer yoğun nüfuslu bölgelere oranla, Afrika devletleri için, siyasal kontrolün sağlanması,¹³ vergi toplama ve mevcut toplum üzerinde sürekli meşruiyet sağlama daha maliyetli bir iştir.

Karşılaştırmalı nüfus yoğunlukları (nüfus/km)

Bölge	1500
Japonya	46.4
Güney Asya	15.2
Avrupa	13.7
Çin	13.4
Latin Amerika	2.2
Kuzey Afrika	1.6
Sahra-Altı Afrika	1.9
Eski SSCB bölgesi	0.6

Eyaletler üzerinde etkili bir sosyal ve ekonomik kontrolü sağlayan yerel üst sınıflara güvenen ve bu sınıflara belli bir yetki devreden Çin modeli, Afrika ile Asya arasındaki önemli bir farklılıktır. Toprağın kontrol edilmesi ve sulanması işlerini üstlenen Asyalı “hidrolik toplumları”,¹⁴ sömürgecilik öncesi Afrika’da uygulanmış olan toprağın kullanılış biçimi ve ekstansif tarım tarzı ile tamamıyla zıttır. Afrika’daki yağmur suyuyla beslenen geleneksel kooperatif üretim sistemi devlet müdahalesinin ve etkisinin az olmasının nedenlerinden birisidir. Bu durum, devletin, kırsal alandaki sorunların çözümüne kapsamlı bir biçimde katıldığı Asya’daki Konfüçyüsyen gelenekten oldukça farklıdır.¹⁵ Gana, Mali ve Batı Afrika savanasında hüküm sürmüş olan Songhay İmparatorluğu örnekleri, merkezi hükümetin uzak eyaletlere nüfuz etmede karşılaştığı ekonomik engelleri güzel bir şekilde resmetmektedir.

I. 2. Afrika’da imparatorlukların genel yayılımı, nehir vadileri, göller ve dağlık yerlerde oluşan yoğun yerleşimli bölgeler ile merkezi yönetimler arasında bir korelasyon oluşturur.

“Daha yüksek nüfus yoğunluğu, daha büyük siyasal merkezileşme düzeyi.”¹⁶

Büyük Göller Bölgesi, Etiyopya Dağlık Bölgesi, Nil Nehri, Senegal Nehri, Nijer Nehri, Zambezi, Limpopo vadiler, vs . . .

I. 3. Ekolojik koşullar nüfus yoğunlununun düşük olmasında büyük rol oynadı.

Kıta topraklarının %50’si yetersiz yağış alır ve sadece %8’i tropikal bir iklime sahiptir. Dünya’nın kurak topraklarının 1/3’ü Afrika’dadır.¹⁷

I. 4. Farklı ekosistemler ve buna bağlı bölgesel dengesizlik.

Kıtanın her bölgesinde yer şekilleri değişiklikler gösterir ve bu durum değişik yönetim ve kontrol biçimlerinin ortaya çıkmasına neden olur. Hemen hemen her çeşit doğa koşullarının varlığı (kıyı dağları, alüvyonlu vadiler veya bataklıklar, dağlık bölgeler, ormanlar, savanalar veya çöller, vs.) her zaman için antik Afrika siyasal yönetim biçimlerinin koşulunu oluşturmuştur. Bölgelerdeki, eyaletlerdeki yerel ekosistem farklılıkları hem yüksek maliyetlerin hem de değişik kontrol ve yönetim biçimlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Merkezden uzak bölgelerde merkezi otoritenin sağlanması son derece zordu.

I. 5. Sahra Altı Afrika’da ekolojik trend ve insani yerleşimler silsilesi

Afrika’da, binlerce yıldır, kültürel senaryo insan topluluklarının spesifik doğa koşullarına adaptasyonunu göstermektedir. BP 5000 ila 2000 arasındaki Holokonik dönem dünyanın pek çok bölgesinde kuraklığın oluşması olaylarına tanık oldu.¹⁸ Bu süreçte, bitkiler ve hayvanlar aleminde önemli değişiklikler meydana geldi ve insan grupları yeni yaşam stratejilerine başvurmak zorunda kaldı. Bu stratejiler nüfus yoğunluğunun azalmasından, göçlere veya beslenme rejiminde değişime kadar değişik biçimler gösterdi. Kayalık barınaklarda veya nehir kenarlarında birikmiş kalıntılar, veya kıyı kenarlarında toplanmış kabuk yığınları gibi arkeolojik bulgular insanların karşılaştığı bu ekolojik ıstırabın ve zorlukların kanıtıdır.

Diğer bir önemli özellik, yağış rejiminde kuraklaşma yönünde meydana gelmiş olan sert değişimdir. Bu olumsuz doğasal değişim güneye doğru göç dönemini başlatmıştır. Bitkiler, hayvanlar ve insanlar Batı Afrika’ya doğru yö-

neldiler. Bu bölgedeki palmye gibi bazı bitki türleri ve su aygırı gibi hayvan türlerinin varlığı yaşanılmış sert çevresel zorluk ve ıstırapları kanıtıyor.

Değişken yağış ve kuraklık dönemlerini ayırt edebiliriz:¹⁹

BP 300'e kadar	Kurak dönem
BP 300 - 300	Ekolojik durumun iyileştiği geçiş dönemi
300 - 700	Yağış yoğunluğunda artış
700 -1100	Yağışların bol olduğu dönem
1100 -1500	Uzun kuraklık dönemi
1500 - 1630	Yağışlı dönem

Batı Afrika'da beş ekolojik bölge farklı kültürel biçimleri tanımlar: Sahra Çölü, Sahel, Savana, ormanlık savana ve ormanlık.

Yağışların güneye kayması hem tarıma müsait toprakların hem de insanların güneye kaymasına neden oldu. Yağış yoğunluğunun düşük seviyede olduğu bölgelerde tarımsal etkinlik ancak üzerinde çalışılan toprağın bir sonraki dönemde dinlenmeye bırakılması şeklinde yapılabiliyordu.²⁰ Bu durum, nüfus yerleşimi sürecinin, bir yıl içinde birkaç defa darı ve sorgum ekimini olanaklı kılan Walo ve Jerri topraklarının bulunduğu Senegal'in orta bölgesinde yoğunlaşmasının nedenini açıklıyor. Bu nedenle, bin yıllık bir süre içerisinde, Fulbe, Serers, Berber, ve Soninke toplulukları Senegal vadisine yerleşmişlerdir. Bu binyıllık yerleşim süreci kuzeyde Sahra'dan güneyde Senegal ve Nijer vadilerine kadar bir yaylacı kültür sistemi inşa etmiştir. Yetiştirilen hayvan sürüleri bölgedeki bitkileri ve otları yiyerekten beslenmiş ve bir sonraki kuşaklar için toprağın verimliliğini arttırmıştır. Bu durum (tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin gelişmesi) göçebe ve yerleşik topluluklar arasında süt, hayvan, darı, zanaatsal ürünler gibi pek çok ürünü içine alan bir "değişim sistemi" oluşturmuştur.

Savana 400 mm'den 1000 mm'ye kadar değişen yağış miktarı ile karakterize edilir. Savana hurma yağı ağacı için uygun toprak yapısına ve dağınık bir bitki örtüsüne sahiptir. Batı Afrika Savanası darı ve pamuk alanıdır. Bu bölgede ekstansif tarım yapılır ve nadas sistemi uygulanır.

Yağışlar güneyde Fouta Djallon'a doğru azalır. Bu bölge pirinç ekiminin yapıldığı ve deve, at, eşek ve koyunların yaşadığı bir bölgedir. Gambia Nehri savana toprakları ile ormanlık savanayı bir birinden ayırır. Ayrıca bu nehir ku-

zey ve kuzeybatıdaki merkezileşmiş topluluklar ile güneydeki dağınık ve devletsiz toplulukları birbirinden ayırır. Bu bölge, savana, orman ve Gine kıyısı ürünlerinin ticaretini yapan Dioula Mandinko tüccarlarının anavatanıdır. Bu ticaret ilişkileri, Fouta Djallon Dağları'ndan çıkan çok sayıda nehirler vasıtasıyla yapıyordu ve henüz Atlantik'in Avrupa ticaretine açılmadığı bir dönemde ileri derecede bütünleşmiş bir ticaret alanı oluşturmuştu.

I. 6. Kaynakların geniş bir alana yayılmış olması, tuz, altın ve köle gibi değerli kaynakları kontrol etmek için kültürler ve topluluklar arası ilişkilerin gelişmesini zorunlu kıldı. Arap, Berberi, Soninke ve Hausa kökenli ticaret toplulukları sömürgecilik öncesi Afrika'da çok önemli rol oynamışlardır. Bu tüccar topluluklar, Swahili, Soninke-Bambara ve Hausa gibi geniş kullanım alanına sahip olan Afrika dillerinin yayılmasında ve yaygınlaşmasında anahtar rol oynamışlardır.²¹ Ticaret yolları arasındaki kopukluk ve nehirlerin neden olduğu engeller develer, atlar ve eşeklerin yük taşıma hayvanları olarak kullanılması ve ağaçtan yapılmış kayıkların nehirlerde kullanılması yoluyla aşıldı.

I. 7. Gana, Mali, Songay, Mossi, Kongo, Asente, Dahomey, Monomapa devletleri Arap dünyasındaki uluslar arası ticari ilişkileri kuran/kontrol eden ve yerel meşruiyete sahip olan elitlerin liderliğinde kurulmuş önemli politik birlikteliklerin bazılarıdır.

Bu siyasal birliktelikler genellikle, çevreden uzaklığı ortalama bir aylık at veya deve sırtında yolculuk mesafesinde olan merkezi iktidara dayanan "mantıksal harita (*the mental map*)" oluştururlardı.²² Yüzyıllar boyu süren siyasal ayrışmalar ve tekrar birleşmeler (*political de-composition and re-composition*) süreçleri, genellikle Afrika'ya ilişkin olarak tasvir edilen dağınıklık/kopukluk imajıyla ters düşen bir mekânsal birliktelik ve uyum hissi yaratmıştır. Son derece sağlam ve sabit bağlar ticaret kasabaları, siyasal merkezler (başkentler) ve vergi ödeyen, köle ve evlilik için kadın ihtiyacı sağlayan uzak kabileler arasında mekânsal bağlılık/birliktelik kurmuştur.

Ormanlar, dağlar veya bataklıklar tarafından kuşatılmış oldukları için ilkel veya vahşi olarak tanımlanmış pek çok birlik veya topluluk, gerçekte merkezi siyasal yapılanma/insanın dışında kalmış ve siyasal muhalifler ile ekonomik yönden yıkıma uğramış kişiler için bir sığınak işlevi gören sosyal gruplardır.

Pek çok örnek bu tezi destekliyor: Fildişi Sahili ormanları içinde barınmış olan Baoule topluluğu buna bir örnektir.²³ Mande dilini kullanan bu topluluk iç akrabalık bağlarına sahip olan bir topluluktur ve siyasal yönden merkezileşmiş Nijer bölgesi içinden türemiştir.

Afrika'nın karmaşık sosyal ve siyasal örgütlenme tarzını gösteren bir başka örnek Asente İmparatorluğu'nun, Gurunise, Tallensi ve Lodaaga topluluklarına yönelik yağma saldırıları düzenleyen ve bunlardan köle elde eden Gonja Krallığından köle vergisi istemesidir.²⁴

Afrika'daki sömürgecilik öncesi tüm siyasal birliklerin detaylı özelliklerini vermemize gerek yok. Fakat bu siyasal birliklerin genel özellikleri, bir merkezden dışı doğru yayılan bir eşmerkezli daireler serisi şeklinde tasvir edilebilir.²⁵

A. Çad Gölünden Senegal Nehrine kadar olan Savana kuşağı doğu doğrultusunda Darfor ve Kordofan üzerinden Etiyopya dağlarına devam eder.

- Ağır yüklerin hayvanlar aracılığıyla taşınması
- Atlı askeri birlikler
- Kontrol ve vergi toplama
- Demirden yapılmayan tarımsal aletler
- Nüfus artışı ve şehirleşme
- Büyük devletler: Gana (400-1240), Mali (1240-1500), Songhai (1460-1600); Jolof, Kanem Bornu, Hausaland kent devletleri; Katsina ve Zaria gibi dokuma, deri, cam ve metal endüstri alanlarında lider kentler.
- XVIII. Yüzyıla kadarki dönem: Kervanlar ile yapılan Sahra'dan Tripoli ve Tunusa kadar bütün Kuzey Afrika'yı ve Akdeniz'i kapsayan bir dağıtım ağı.

B. Ağaçlık kuşaktan güneydeki yoğun ekvatorial yağış ormanına

- Çeçe sineğinin ve hayvan yeminin azlığı nedeniyle büyükbaş hayvan sürülerinin oluşmaması.
- Yaya ulaşım
- Yaya askerler
- Küçük pazarlar ve küçük devletler

C. Ağaçlık bölge ve ormanlık devletleri

Yoruba, Edo, Fon, Gur devletleri Hausa bölgesindeki İslam-öncesi krallıklardır.

D. Bantu Birliği: Başkenti Karangas olan bu birlik XI. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüş büyük bir iç bölge imparatorluğu idi. Altın eritip işleyen Bantu birliği bu ürünleri Hindistan kıyılarında incilerle ve Çin'den gelen ürünlerle değiş tokuşa tabi tutuyordu. Başkent Karangas XVII. Yüzyıla kadar aktif bir ticaret merkezi olmaya devam etti.

Afrika'daki yönetim biçiminin genel özelliği

“ Genellikle erken siyasal oluşum alanı olan merkez, doğrudan merkezi otorite tarafından yönetiliyordu. Merkezden sonra, asimile ve entegre edilmiş merkeze bağımlı iç bölge gelir. İç bölgenin ardında, görece güvenilir vasalet yönetim birimleri çemberi vardır. . . Bu çemberin etrafında vergi-ödeyen ve merkezin siyasal tasmaına takılı bir çember vardır. Daha ötesinde, merkezin kontrolü artarak sembolik bir özellik kazanır. Buralarda, merkezin siyasal etkinliği ve vergi toplama misyonu ancak kurumsallaşmış saldırılar veya yağmalar yoluyla sağlanır.”²⁶

İktidar zinciri bazen bir uluslararası ittifaklar ve vasalılık sistemi şekline dönüşebiliyordu. Fas Sultanı ile Mali İmparatoru ve Tripoli Paşası ile Bornu Valisi arasında kurulan ittifak ve vasallık ilişkileri buna örnektir.²⁷

Bu tip bir siyasal ve yönetsel örgütlenme modelinin doğal sonucu bölgeler üzerinde gevşek bir kontrolün oluşması veya kontrolün hiç yapılamamıştır. Bu otorite ve kontrol boşluğu tüccarlar ve Müslüman din adamları tarafından doldurulmuştur. Afrika'nın Atlantik Dünyasına açılımdan önce, otorite boşluğundan faydalanan tüccarların ve Müslüman din adamlarının servetleri, ticaretlerini yaptıkları malları, kullandıkları paralar ve sahip oldukları bilgi birikimleri ile kültürel değerleri tüm kıtayı etkilemiş ve şekillendirmiştir.

İnsanların, paranın ve malların dolaşımı kıta üzerinde bir ticaret mekânı yaratmıştır. Genellikle demir ve bakır çubuklar ticari ilişkilerde malların değiş-tokuşunda para olarak kullanılırdı.

Kıta üzerinde ticaret faaliyetleri, gelişmişlik düzeyi eşitsiz olan farklı kültür alanlarını bölgesel havuzlarda birleştiren bir ekonomik mekan yaratmıştır.

Sahra-ötesi ticaret, Fas'tan Mısır'a kadar uzanan Kuzey Afrika'yı Sudan bölgesine ve Sahra Altı Afrika bölgesini Vandallar, Araplar, Türkler ve Osmanlı İmparatorluğu tarafından kontrol edilen Akdeniz'e bağlamıştır.

Gine Körfezinde, yerel tüccarlar tarafından kontrol edilen kıyı boyu ticaret ilişkileri diğer ilişkiler ağı oluşturmuştur.

Doğu Afrika'da, Kilwa'dan Sofala ve Quelimane'ye kadar olan bölgede, Farslar, Araplar ve Çinliler bölgenin yerel tüccarları ile birlikte, Kızıl Deniz ve Hint Okyanusu'na kadar uzanan önemli bir ilişkiler ağı örmüştür.

Altın, gümüş, tuz, tekstil ürünleri, fildişi ve köleler ticarete konu olan başlıca ürünleri oluşturuyordu. Pirinç, darı, patates üretimi ve hayvan yetiştiriciliği Timbuktu, Djenne, Kong, Sofala gibi nüfus yoğunluğunun yüksek olduğu bölgelerin iktisadi faaliyetlerinin yapısını oluşturuyordu.²⁸

İslamiyet dini, Afrika'da göçebe topluluklara birliktelik duygusu veren bir bayrak idi ve geniş alanları birbirine bağlayan bir kültürel yapı oluşturdu. İslamiyet, Sahra ve Akdeniz bölgelerini birbirine bağlayan bir kentler arası ilişkiler ağı kurdu.

Almoravidler 1055'te Sidjilmasa ve Aoudaghost'u ele geçirdiler ve ardından Akdeniz'i aşılıp Güney İspanya'yı aldılar.

Ticaret barutu ve ateşli silahları Afrika'ya taşıdı. Barutun ve ateşli silahların Afrika'ya girmesiyle birlikte devlet ve imparatorluk oluşturma yeni bir "barut geleneği"ne dayanmaya başladı. XVI. yüzyıl yeni bir iktisadi şiddet ve siyasal kargaşa dönemi açtı. Kaos jeopolitiği tüm kıtaya yayıldı ve yerleşik siyasal gelenek değişmeye, farklı siyasal rejim ve devlet tipleri oluşmaya başladı.

Notlar:

¹ Marshall Sahlins, "Cosmologies of Capitalism: the Transpacific Sector of the World System" in *Culture, Power, History*, Nicholas B. Dirks, ed., Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1994, p. 413.

² 1969'da Pierre Chaunu ve Frederic Mauro, Afrika'nın Atlantik Tarihindeki pasif rolünü açıklamak için, geri teknolojisini ve düşük nüfus yoğunluğunu iki açıklayıcı anahtar olara kullanmışlardır. Bu kurguda, Afrika, Avrupa Tarihinin basit bir geçmişidir.

³ Mudimbe V Y, *The Invention of Africa*, Indiana University Press, s. X

⁴ M.Ö. 12. yüzyıldan itibaren, deniz ticareti ve taşımacılığı büyük tehlikeler göze alınarak Akdeniz kıyılarında yapıyordu ve korsanlık son derece yaygındı.

⁵ Herbst, 2000, op. cit., s. 13.

⁶ Chales Tilly, *Coercion, Capital and European States AD. 990-1992* (Cambridge MA: Blackwell 1990, p.54).

⁷ Dessaix P, *Monchrestien et l'économie politique nationale*, Genève, Stakeline, 1970.

⁸ Claude Mettra, *La France des Bourbons. D'Henri IV à Louis XIV*, Edition Complexe Bruxelles 1981, p.18.

⁹ Aron R., *Paix et guerres entre les nations* 1962, p. 296.

¹⁰ Jeffrey Herbst, *States and Power in Africa : Comparative Lessons in Authority and Control*, Princeton University Press, 2000, s. 3.

¹¹ Herbst, op. cit., s. 11.

¹² Cf. John D Durand "Historical Estimates of World Population: an Evaluation" *Population and Development Review*, 3, September 1977, s. 259. cf. Herbst 2000, s. 16.

¹³ John Liffe, *Africans, The History of a Continent*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995, s. 70.

¹⁴ Karl Wittfogel, *Oriental Despotism, A Comparative Study of Total Power*, New Haven: Yale University Press, 1957, s. 34.

¹⁵ Goran Hyden, *Beyond Ujamaa, in Tanzania: Underdevelopment and an Uncaptured Peasantry*, Berkeley: University of California Press, 1980, s. 9-18.

¹⁶ Robert Bates, *Essays on the Political Economy of Rural Africa*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983, s. 35.

¹⁷ Bediako Iamoué-Smith and Joseph School, *Africa Interactive Maps CD ROM Odenton MD Africa Interactive Maps 1998*, (cf. Herbst, op. cit.).

¹⁸ Betty J Meggers, “Archeological and Ethnographic Evidence Compatible with the Model of Forest Fragmentation”, in GhilleanT Prance, *Biological Diversification in the Tropics*, New York, Columbia University Press, 1982, pp. 489-490.

¹⁹ Georges E Brooks, *Landlords and Strangers : Ecology, Society, and Trade in Western Africa , 1000-1630*, Westview Press, Boulder, San Francisco, Oxford , s. 8-9.

²⁰ Brooks, op. cit., s. 11.

²¹ Alexandre P, *Langues et langages en Afrique noire*, Paris, Payot, 1967, s. 22.

²² Wilks’in belirttiği gibi, Asanteliler kendi imparatorluklarının coğrafi büyüklüğünü, bir habercinin kabaca bir ay içinde merkezden (başkent Kumasi’den) çevreye gidip tekrar merkeze dönebileceği büyüklük olarak tanımlıyorlardı. (Wilks’in hesaplamasına göre bu mesafe at sırtında günde 10 mil yol almaktır). Yani, imparatorluğun hiçbir toprağı başkent Kumasi’den at sırtında bir aylık mesafeden daha uzak değildi. Çünkü, daha uzak mesafeli toprakları o dönemdeki olanakların sınırlılığından dolayı yönetmek mümkün değildi. Ivor Wilks, “On Mentally Mapping Greater Asante: A Study of Time and Motion”, *Journal of African History*, 33, 1992, s. 182-3.

²³ De Dalvitre Marmier(P, Ma) « Les étapes du peuplement », in Côte D’Ivoire, Ministère du Plan, *Etude régionale de Bouaké*, 1962-1964, I.

²⁴ Goody Jack, *Technology, Tradition and the State in Africa*, Oxford University Press, London, 1971.

²⁵ Jeffrey Herbst , *State and Power in Africa*, op cit., s. 45.

²⁶ Igor Kopitoff, “ The Internal African Frontier : The Making of African Political Culture “ in *The African Frontier : The Reproduction of Traditional African Societies*, ed. Igor Kopytoff , Bloomington: Indiana University Press 1987, s.10.

²⁷ Thomas Hodgkin, “Diplomacy and diplomats in the Western Sudan”, in *Foreign Relations of African States*, ed. ,K.Ingham (London: Butterworths,1974), s. 22.

²⁸ Chauveau, Jp Dozon, Richard J, « Histoires de riz, histoires d’ignames :le cas de la moyenne côte d’ivoire » *Africa L I*, 2 pp 621-657, 1981.

Pre-Ottoman Africa

Prof. Mamadou Fall

I have to confess that every time I address African history, I find it very difficult to escape the following conceptual dilemma: how do I go about dealing with the history of a fragmented continent within the framework of an external conceptual tradition and paradigm?

Discovery, Conquest, Colonization, Development, are general concepts but when they address African history they always entail a monocentric view of World history.

My purpose in this presentation is not to shift a core from Western Europe to the Bosphorus Strait, but to simply reconstruct a *sui generis* evolutionary dynamic of the African continent before the Ottoman preponderance in the XVIth century. To do so, I am compelled to acknowledge at least three major breakthroughs in World History that definitely shaped African historic destiny in the XVth century:

- The Challenge of the Turkish Empire and its impact by favoring for the first time in World history the connection of four continents through transports, trade and geopolitics.
- The invention of the Atlantic, allowing the breakthrough in the great wall of water that closed the known world to the Detroit of Gibraltar for several millenaries.
- The invention during the Italian Renaissance of perspective in drawing and spatial representation that put Africa in a dominated position of a scenic object, subdued to the observation and description of the kings' geographers or the paintings of artists. Just at the beginning of modern history Africa was labeled through a subaltern imagery reproduced all over the world.

I will try to go around that dilemma with Marshall Sahlins's following pragmatic predicament that "peoples' cultural assumption of external condition that they do not create and cannot escape is the very principle of their action constructed in relation to the forces of nature and also typically in relation to the pressure of other societies."¹

We will therefore talk about power and political construction, contacts, cultural, religious bonds and commerce. Such concepts leave more room for internal dynamics in African history and emphasize unity over dislocation, history over legend and prejudice.

Africa and the Turkish challenge

Pre-ottoman Africa was not indeed a patchwork of communities which technology and loose population density bounded in isolation and backwardness.² All over the continent communities from different linguistic and anthropologic origins, were integrated in a set of interwoven networks revealed by local narratives and written sources. These networks have built for several millenaries the double track of the *sui generis* evolution and integration to an international space made possible by trade, migration, and religious expansion.

What Mudimbe³ advocated in a discursive paradigm through narratives and gnosis as the invention of Africa, must not hide the historical path through which, trade, migration and political management of space created the missing link of antic and pre-modern world.

Let us emphasize the process which made possible the invention of that missing link and point out the paramount role of the Turkish Empire.

The quest for the missing side of a triangle

Broadly speaking, the image of Africa in antic and medieval times is represented by the geometric figure of a right triangle. We found such a figure in Greek and Roman literatures with Eratosthenes (-275-195), Strabo (-63-25, and Pomponius Mela (1st century). The two sides of that triangle: the Mediterranean face from the Nile delta to the Strait of Gibraltar, and the side facing the Red sea were well known, but the third one, the hypotenuse was really unknown. So West Africa represented the missing link of the World in ancient and medieval time. On a symbolic and conceptual level, the world beyond the strait of Gibraltar constituted an impassable shield for the rational mind and for the horizon of the traveler.⁴ Nature also participated by forbidding access with the presence of strong south-west winds

The vacuum was filled with exotic idealization, phantasms and imagination for millenaries. So from Diodore and Pliny the Elder to Solo in the Vth century, Africa remained within a lure of fantastic approximation. Greek and Roman narratives on Africa as pointed out by Mudimbe were “A subtle integration of geographies of monstrosities, witness (...) search for marvel and (...) love of the bizarre” Mudimbe, 1994, p. 80.

The Turkish Challenge following the takeover of Constantinople definitely shifted the perspective in World History opening the Atlantic world and reshaping the geopolitics of Empire in Africa.

I. Political construction in Africa, state formation and empire making

I will sum up my point in seven stances showing the particular trajectory of pre-Ottoman Africa in comparison to Europe or Asia.

“The African experience of politics amid large supplies of land and low population densities while confronting an inhospitable physical setting is in dramatic contrast to the European experience of state building.”⁵

In Europe, the XVth century growing demand in land supply in a context of a demographic shift in population density open the path to the creation of centralized state apparatus.

Charles Tilly portrays this process as a “continuous aggressive competition for trade and territory among changing States of unequal sizes, which made war a driving force in European History.”⁶ A model of State building then raised up, based on a set of life and death imperatives, to control a growing population, raise taxes over an intense rural-urban trade, build centralized public finances, enlist men as soldiers and develop the necessary logistics and infrastructure to fight and win battles against voracious neighbors permanently challenging the national territorial integrity.

To ensure the “Wealth of the Prince”⁷, a strong State with a solid territorial background was needed. “The more solid the national block is, the wider the State’s geographical and economic base is, and the bigger chances of international expansion will be.” France, Spain, England and the Empire were going to be the protagonists of a bitter rivalry which has become a condition for survival in the continent.⁸

Raymond Aron really pointed out the singular historical path of State and Nation building in Europe: “The non-coincidence of belonging to the same culture and political unity is the rule and not the exception all through human history.”⁹

Unlike the human anthill largely spread in Asia, the African continent is one of the less populated zones on earth. Such a feature is not only a key factor acknowledged or dismissed by economist and demographic analyst on their trying effort to explain the underdeveloped position of Africa. It is also at the core of every historical endeavor in drawing the specific trajectory of the African continent.

African political geography poses a completely different set of political challenges to state builders compared to the problems European leaders faced.¹⁰

As accurately stated by Herbst¹¹:“the fundamental problem facing State builders in Africa—be they pre-colonial kings, colonial governors, or presidents in the independent era has been to project authority over inhospitable territories that contain relatively low densities of people.”

Despite the lack of reliable continuous data, such a feature is generally portrayed by travel narratives and archeological evidences revealing patterns of scattered populations. Sub-Saharan Africa with roughly 18 percent of the world’s surface area has always been sparsely settled. Africa had only 6 to 11 % of the World population in 1750.¹²

We are not addressing the demographic imbalance generated by slavery, but instead we insist on how political constructions had to cope with low-density populations. Logistics, ecologic and economic factors played the key roles, slowing down political processes.

I.1 Compared to Europe and other densely settled areas it was more expensive for states to exert political control,¹³ levy tribute and ensure a durable legitimacy over a given number of people.

Comparative population densities (people/sq.km)

Region	1500
Japan	46.4
South Asia	15.2
Europe	13.7
China	13.4
Latin America	2.2
North Africa	1.6
Sub-Saharan Africa	1.9
Former USSR area	0.6

The Chinese model relaying a sense of authority to a local gentry ensuring efficient social and economic control in provinces, districts and communes is an obvious difference between Africa and Asia. Asian “hydraulic societies”¹⁴ with their overwhelming endeavor in land control and irrigation works are at the extreme opposite with the availability in land and extensive agricul-

ture experienced in pre-colonial Africa. The prevalence of a traditional rain fed agriculture over a cooperative system of production in Africa is one of the outcomes of the remote impact of state involvement. The contrast is overwhelming with the Confucian tradition in Asia where the state through a huge mandarin apparatus, truly enter into the solution of recurrent problems of rural areas.¹⁵

Correspondingly, the examples of Ghana, Mali and Songhay empires in the West African savannah illustrate the set of economic impediments a central ruler had to face to lay his grip over remote provinces.

I.2 A rapid glimpse on the general distribution of empires in Africa establish an obvious correlation between densely populated areas along river valleys, lake, highlands and centralized polities.

“ The higher the population density, the greater the level of political centralization.”¹⁶

Great lake region, Ethiopian Highlands, Nile river, Senegal river, Niger river, Zambezi and Limpopo valley ...

I.3 Ecological conditions played a big deal in not allowing high density.

50 % of the continent has inadequate rain fall and only 8 % has a tropical climate; 1/3 of the world's arid land is in Africa.¹⁷

I.4 The contrasting ecosystem and the attendant regional unbalance.

In as much as every part of the continent, space configuration shows different forms and induces different ways in managing and controlling space. Coastal plains, alluvial valleys or marshes, highlands, forests, savannah or deserts, almost the whole spectrum of nature's diversity, is always the condition of ancient African polities. The difference in local ecosystems within regions, provinces caused extensive costs and a variation in the form of control and accordingly a different set of policy. Projecting centralized power over distance was a tremendous challenge.

I.5 Ecological trend and human settling sequences in Sub-Saharan Africa.

For several millennia, the cultural scenario has revealed the adaptation of human communities to the specific condition of nature in Africa. The Holocene period between 5000 and 2000 Bps declines episodes of desiccation in several parts of the globe¹⁸. During these episodes fauna and flora under-

went important changes and the human groupings compelled to adopt new survival strategies. The forms taken by this adaptation vary from the decrease in population density, to migrations or changes in the food régime. The witnesses of these ecological distresses are some archaeological features such as the concentration of lithic remnants in rock shelters or river strands, or the accumulation of heaps of shells along the coast line.

Another decisive feature resided in the drastic changes of the rain régime, evolving toward a constant but not uniform desiccation for more than 5000 years. This deterioration of the environment opened an era of southbound migrations. Fauna, flora and people took a southern thrust in WEST Africa. The trajectory of some plant species as palm oil, animals such as hippos attests inexorable distresses in the environment, with however some periods of respite in the rain regime in the XIth and XVIth centuries.

One can distinguish several humid sequences alternating with arid and desiccation periods.¹⁹

Until 300 BP	Arid Period
300 Bp to 300	Period of transition marked by an improvement of the ecological conditions, auspicious to the trans-Saharan trade
300 to 700	Improvement of the pluviometer
700 to 1100	Period of abundant rains
1100 to 1500	Long period of aridity
1500 to 1630	humid Period

Despite some factors like the direction of winds, the pedology or the distribution of rivers and lakes, five ecological zones define different cultural patterns in West Africa: the desert of the Sahara, the Sahel, the Savannah, the woodland savannah and the forest.

The migration of the 400 mm isohyets to the south led to the displacement of the agricultural soils and its corollary, the southbound movement of human occupation. Agriculture being possible in the zones receiving less than

400 mm only when soil is let to rest during some seasons,²⁰ one understands then how the process of settlement operated around the middle valley of Senegal where the Walo and Jerri soils offered the possibility of several harvests of sorghum and millet. It is this millenary process that settled the Fulbe, Serers, Berber and Soninke populations in the Senegal valley. Such a process build up a cross cultural system between Fulbé pastors practicing a transhumant raising bound to the north of the Sahel in the beginning of the rainy season, and to the south toward the Senegal and Niger valleys. The herds grazing the herbs and vestigial plants of the fields while fertilizing soil for the next cultures. This settled a complimentary system between nomadic and sedentary groups, a system of exchange of products and services like milk and livestock with savannah products like millet, artisanal products and rearing cattle for sedentary people.

The savannah is characterized by precipitations ranging 400 to 1000 mm. It is *par excellence* the soil of baobab and palm oil trees. The soils are ferruginous and let appear a crust often with dispersed vegetation. The west African savannah is the area of millet, and cotton, an extensive agriculture that leave some soil to rest during years to gain a fertility hampered by exposition to the sun or dripping.

The isohyet 1000 mm declines southbound toward the Fouta Djallon, the belt of cola and rice, the area of expansion of camels, horses, donkeys and sheep that the Tse Tse fly confines to the verge of the forest and its 1500 mm precipitations. The Gambia river marks a clear demarcation between the soils of the savannah and the woodland savannah. It defines the belt of the Tse Tse fly and decline a line of separation between centralized societies to the north and the northeast and labeled as stateless societies in the south along the Guinean coast. This region is also the soil of origin of the Dioula Mandinko tradesmen that have for millennia served as mediators between the savannah and forest products such as kola nuts, pepper, the indigo and the salt of the coast of Guinea. These exchanges took advantage of the numerous rivers emanating from the Fouta Djallon Massif to define a very integrated commercial space before the opening of the Atlantic to European trade.

I.6 The wide spreading of resources in a geographically extended area, with limited indented shorelines led to the compelling mediation of cross-cultural diasporas, in order to control valuable resources such as salt, gold or slaves. The key role of mercantile diasporas from Arab, Berber, Soninke or Hausa origins is a paramount feature of pre-colonial Africa. They played a key role in spreading largely spoken languages such as Swahili, Soninke-Bambara, or Hausa.²¹ But using camels, horses, donkeys, portage or

dugout, they compensate the discontinuities of trade routes or disruption of river navigability.

I.7 Ghana, Mali, Songhay, Mossi, Kongo, Asante, Dahomey, Monomatapa are indeed some patterns of political entities integrating large areas within the leadership of elites who managed to get local legitimacy and build strong ties along international trade networks in the Arab world.

The thrust of these different political entities often build up a “mental map” based on the reach of central power, generally within a month of walking or Horse or camel riding.²² Decomposition and re-composition has created through centuries a sense of spatial coherence jarring with the distorted image of confusion and dislocation generally portrayed. Very steady links maintained the spatial cohesiveness between trading towns, political core and remote tribal communities paying tribute taxes, undergoing raids or supplying slaves or matrimonial feminine recruits.

Most entities, or communities portrayed as primitive or savage because of their isolation in forests, mountains or marshes are in fact social excrescences from centralized political construction, searching refuge for political dissidence or economic disturbance.

Many instances support this approach: The Baoulé from Asante settling in the forest of Ivory Coast.²³ The Mande-speaking groups developing segmental kinship ties while originating from politically centralized area from the Niger Belt.

This complex settings in social organization is also illustrated by the second-hand political domination within the Asante Empire which demanded slave tribute tax to the Gonja kingdom which organized raids for slaves from the segmental Gurunsi, Tallensi or Lodaaga communities.²⁴

There is no need to portray the detailed features of all pre-colonial political ensembles in Africa but a general pattern could be drawn as a series of concentric circles radiating out from a core.²⁵

A. The savannah belt from Senegal river to Lake Chad continuing eastward through Darfour and Kordofan to the Ethiopian highland.

- Transportation by beasts of burden
- Troops of armed horsemen
- Control and tribute levying
- Iron tools for agriculture
- Population growth and urban settlement

- Large states : Ghana (c.400-1240), Mali c.1240-c.1500), Songhai (c.1460-c.1600), Jolof, Kanem Bornu, Hausaland city States and leading cities like Kano, Katsina, and Zaria with manufacturing industries of weaving, leatherwork, glass-making and metal work.

- Up to the XVIIIth century. A network of distribution by caravans across the Sahara to Tripoli, Tunis and Ghadames covered the whole of North Africa and the Mediterranean sea.

B. From the woodland belt to the dense equatorial rain forest in the South

- the tsetse fly and the lack of fodder impeding the formation of large cattle

- on-foot transportation
- soldiers, footmen
- small markets and States

C. The states of the woodlands and Forrest

Yoruba, Edo, Fon, Gur are offsprings of pre-Islamic kingdom in the Hausa region

D. The Bantu ensemble: From the XIth to the XVth centuries a big interior empire governed by the Karangas, melted gold and exchanged it on the Indian ocean coast with pearls of glass and Chinese porcelain, pieces of copper and sculpted birds were also among their treasures. The center remained an active trading center at least until the XVIIth century.

General pattern of African polity.

“The core, usually the area of earliest political consolidation, continued to be ruled directly by the central authority; then came an inner area of closely assimilated and politically integrated dependencies. Beyond it was the circle of relatively secure vassal polities... This circle merged with the next circle of tribute-paying, straining at the center’s political leash. Beyond the center’s control became increasingly symbolic.

The center could only practice political intimidation and extract sporadic tribute through institutionalized raiding or undisguised pillage.”²⁶

This chain of authority could sometimes entail an international system of alliances and formal vassalage. Between the Merinid Sultan of Morocco and the Ruler of the Mali Empire, the title of Khalifa, referring to Al Mansour, or the diplomatic etiquette between the Tripoli Pasha and the Wali of the Waliya of Bornu suggested that set of alliances and vassalage between North Africa and Sub-Saharan Africa while no evident hierarchy was established.²⁷

The general consequences of such a model are a loose control or very often a total absence of interest in outlying areas. This void was filled by tradesmen and Muslim clerics. Their symbolic capital, information trends, currencies and goods shaped and international trading space all over the continent before the opening of the Atlantic World.

Indeed circulation of people, goods and currencies forged a trading space all over the continent.

Iron and copper rods were common currency in west Africa Cowries were also used to pay goods from East Africa

Trade has created an economic space integrating uneven cultural areas in regional pools build up all across the continent.

The trans-Saharan trade linked North Africa from Morocco to Egypt with the Western Sudan, and also bounded sub Saharan Africa to the Mediterranean sea controlled successively by Vandals, Arabs ,Turks and Ottoman.

In the Guinean Gulf, coast side traffic controlled by local tradesmen grew another network

In east Africa From Kilwa to Sofala and Quelimane Persians,Arabs and Chinese created with natives tradesmen a paramount networks extending through the Red Sea and Indian Ocean.

The main products were Gold, salt, Cola, textiles, ivory, and slaves but rice, millet, yam and livestock structured production spaces around densely populated urban areas²⁸ such as Timbuktu, Djenne, Kong ,Kano, Sofala, etc...

Islam was a Banner for nomadic groups giving them a sense of unity but truly constituted a cross cultural vehicle linking large area , a network of towns linking the Sahara and the Mediterranean.

In 1055 the Almoravid seized Sidjilmassa and Aoudaghost then crossed the Mediterranean through Southern Spain.

Trade brought in horses and guns which provoked a shift in the balance of power. From then on, empire and state building were based on new gun-powder legitimacy.

The 16th century opened a new era of economic violence and political turmoil.

A geopolitics of chaos spread all over the continent with second-hand politics built outside the traditional standard of political legitimacy.

Notes

¹ Marshall Sahlins, "Cosmologies of capitalism: the transpacific sector of the "world system" in *Culture, power, history*, Nicholas B. Dirks, ed, Princeton University press, Princeton, New Jersey, 1994, p413

² Pierre Chaunu and Frederic Mauro have in 1969 pointed out the key figures of low level technology and population density to explain the allegedly passive role of Africa in Atlantic History. In this schema Africa was a mere background of European History

³ Mudimbe V Y, *The Invention of Africa*, Indiana University Press Page X

⁴ Since the 12th century B.C. the Phoenician master of the navigation and the traffic in western Mediterranean often ventured in waters near the Pillar of Hercules; and the inhabitants of the ancient Ghades (Cadix) maintained the magus of a sea of terror as a way to reserve themselves its wealth.

⁵ Herbst, 2000, op. cit., page 13.

⁶ Chales Tilly, *Coercion, capital and European States AD. 990-1992* (Cambridge MA: Blackwell 1990, p.54).

⁷ Dessaix P, *Monchrestien et l'économie politique nationale*, Genève, Stakeline, 1970.

⁸ Claude Mettra, *La France des Bourbons. D'Henri IV à Louis XIV*, Edition Complexe Bruxelles 1981, p.18.

⁹ Aron R., *Paix et guerres entre les nations* 1962, p. 296.

¹⁰ Jeffrey Herbst, *States and power in Africa : comparative lessons in authority and control*

Princeton University press, 2000, page 3.

¹¹ Herbst, op. cit., page 11.

¹² Cf. John D Durand "Historical estimates of World population: an evaluation" *Population and development Review* 3 September 1977, p 259. cf. Herbst 2000, page 16.

¹³ John L. Liffe, *Africans, The History of a continent*, Cambridge, Cambridge University press 1995, p. 70.

¹⁴ Karl Wittfogel, *Oriental despotism, A comparative study of total power*, New Haven: Yale University press, 1957, P 34.

¹⁵ Goran Hyden, *Beyond Ujamaa, in Tanzania: Underdevelopment and an uncaptured peasantry*, Berkeley: university of California press, 1980, 1980, pp. 9-18.

¹⁶ Robert Bates, *Essays on the political economy of rural Africa*, Cambridge,

Cambridge University press 1983, page 35.

¹⁷ Bediako lamoué-Smith and Joseph School, Africa Interactive Maps CD ROM Odenton MD Africa interactive maps 1998,(cf. Herbst, op. cit.).

¹⁸ Betty J Meggers Archeological and ethnographic evidence compatible with the model of forest fragmentation, in GhilleanT Prance, Biological Diversification in the tropics, New York, Columbia University press, 1982, pp. 489-490.

¹⁹ Geoges E Brooks, Landlords and strangers : Ecology, Society, and trade in Western Africa , 1000-1630, Westview Press, Boulder, San Francisco, Oxford , pp. 8,9.

²⁰ Brooks, op. cit., p. 11.

²¹ Alexandre P, Langues et langages en Afrique noire, Paris,Payot 1967, p. 22.

²² Wilks reports that the Ashanti conceived of their empire as radiating out in all directions for twenty days walking or roughly a month for a messenger to depart from the capital Kumasi and return from the frontier. (10 miles a day according to Wilks estimate)Any farther was deemed too difficult to administer because the lag in response time was too great... no lands more distant than a month from Kumase, in and out, could effectively be administered even though they might be subdued for the duration of a campaign, cf. Ivor Wilks” On Mentally Mapping Greater Asante: A Study of time and motion”, Journal of African History 33, (1992): pp.182-3.

²³ De Dalvetre Marmier(P, Ma) « Les étapes du peuplement » in Côte D’Ivoire, Ministère du Plan, Etude régionale de Bouaké, 1962-1964, I

²⁴ Goody Jack, Technology, tradition and the state in Africa Oxford University press, London, 1971

²⁵ Jeffrey Herbst , State and power in Africa op cit ,p 45;

²⁶ Igor Kopitoff « The Internal African frontier : The making of African Political Culture » in The African Frontier : The reproduction of traditional African Societies,ed. Igor Kopytoff(Bloomington: Indiana University Press 1987, P.10.

²⁷ Thomas Hodgkin, « Diplomacy and diplomats in the western Sudan”, in Foreign Relations of African States, ed. ,K.Ingham (London: Butterworths,1974), p22.

²⁸ Chauveau,Jp Dozon, Richard J, « histoires de riz, histoires d’ignames :le cas de la moyenne côte d’ivoire » Africa L I, 2 pp 621-657, 1981.

Cezayir’de Devlet Meşrulaştırması (16. -19 yy) Hamdan Khodja’nın « Aynası »

Prof. Tayeb Chenntouf

Çev. Bahar Bakır

16. yüzyılda başlayan ve 19. yüzyılın başında varlığını sürdüren Cezayir’deki devlet meselesi bir sorun oluşturmaya devam etmektedir. 18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl başında çizilen devlet tasviri büyük oranda yenilense de bu durum 16. yüzyılda Cezayir’in yeniden kuruluşunun koşullarını ve 1830 yılında savaşı ile yıkılmasından önce yaklaşık üç yüzyıl süren devamlılığını anlaşılmaz kılmaktadır.

Bu dosyanın unsurları Hamdan bin Osman Hoca’nın “Cezayir’in Naipliğine Tarihsel ve İstatiksel Bakış” adlı kitabının « Ayna » altbaşlığı altında bulunabilmektedir. Kitap, Ekim 1833’te Paris’te Fransızca olarak basılmıştır¹. Trabluslu Hasuna Daghis² kitabın Arapça çevirisini üstlenmiş, ancak bu çeviri hiç bulunamamıştır³.

Yazarı bir Kuluğlu (Türk ve Cezayirli bir ailenin çocuğu) olan Hamdan ben Osman Hoca, Cezayir eşrafından, zengin mülk sahibi, tacir⁴ ve Dey kenti dolaylarındandır.

18. yüzyılda yaşamış olan Hamdan ben Osman Hoca, Arapça ve Türkçe’yi bilen bunun yanı sıra Fransızca ve İngilizce’yi de akıcı konuşan bir kişiydi. Türkiye’ye, Tunus’a, İtalya’ya, İngiltere’ye ve Fransa’ya birçok gezide bulunmuştur. Bunun haricinde, H. Hoca ardından karantina hakkında bir eserin dışında, Gazali’nin düşüncelerini içeren elyazması bir kitap da bırakmıştır.

H. Hoca, “Ayna”yla birlikte askeri fetihlere ve Cezayir’in sömürgeleşmesine karşı çıkmak istemiştir. Eserinin ikinci bölümü tamamen savaş ve fetih yöntemlerinin eleştirisi ile 1830–1833 yılları arasında Cezayir şehrinin askeri yönetimini konu almıştır. Bu bölümde özellikle de Clauzel hedeflenmiştir.

Geç basılmış ve polemik içeren bir yapısı olmasına rağmen, eser 16. yüzyıldan 19. yüzyıla çizilen devlet imajını ciddi boyutta yumuşatmak için kaleme alınmıştır.

İbn-i Haldun'un Maghreb'te yeniden keşfedilmesi, 19. yüzyılın ikinci yarısına denk gelmiş ve devlet hakkında yeni bir düşünce zincirinin oluşmasını sağlamıştır. H. Hoca, hem kendi konumunu, hem de babasının konumunu göz önünde bulundurarak, yönetime katılıp devlet çarkının içine girmiştir. Buna bağlı olarak eserinde, 1883 dönemi devlet analizini ortaya koymuştur.

Eser, 16., 17., 18. yüzyılları kapsayıp Cezayir Ocağı'nın kurulmasından 1830 yılına kadar olan dönemi içerdiğinden yapay olarak nitelendirilmiştir. Ancak, araştırmanın boyutuna bakıldığında, devletin meşrulaştırılması konusunda tektir. Kitap bir bütünlük içinde 16. yüzyıldan 19. yüzyıla Cezayir'i ele almaktadır. H. Hoca yedinci bölümde doğrudan ve açık bir biçimde devletin temelini ve örgütlenmesini ortaya koyarken, dokuzuncu bölümde Dey kentinin işlevini, hükümetini ve farklı geleneklerini, on birinci bölümde ise Türk hükümetinin idari bakımdan çöküşünü anlatmıştır. Bunların haricinde, birçok bilgi ve gözlem, kitabın diğer bölümlerinin yanı sıra Clauzel'in eleştirilerinin bulunduğu kitaba yönelik yazdığı cevapta bulunabilmektedir⁵.

O, devletin meşrulaştırılması konusu üzerine eğilmiştir. Bu tezi ortaya koyarken tarihe (olaylara, 16. yüzyıla, devletin yeniden kurulması aşamasına) ve siyasi etiğe (adil ve dürüst yönetim kavramlarına) başvurmuş, ayrıca 18. yüzyıl sonunda yaşanan idari ve kurumsal krizleri göz ardı etmemiştir.

1. 16. Yüzyılda Devletin Yeniden İnşası: Şiddet ve Meşruluk⁶

Yeni devlet, 16. yüzyılda Akdeniz'de başlayan ayaklanmalar ve Osmanlı İmparatorluğu tarafından uygulanan politikalar ile iki kat daha meşru bir hale gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu yeni kurumların oluşturulması amacıyla Cezayir'den başlayarak yeni bir siyasi alanı oluşturmak için gerekli olan iç desteği sağlamaya ve halkın rızasını almaya olanak tanımıştır⁷.

H. Hoca, 16. yüzyılı birçok kez "yıkım çağı" olarak nitelendirmiştir (s.88). O dönemde ayaklanmalar bir taraftan İspanya ve Magrep'i hedef alırken, ikinci aşamada, Osmanlıları ve İspanyolları hedef almıştır. Endülüslü'teki Morların (Maures) sınır dışı edilmesi, yüzyılın başında tekrar başlamıştır. Hatta sınır dışı edilen Morlar'dan üç milyonu Cebelitarık Boğazı'nı geçerken boğulmuşlardır (s.88). Geride kalanların kurtarılması için Osmanlı İmparatorluğu Barbaros Hayreddin Paşa'yı yollayarak Endülüslülüler'in Bicâye ve Cicel'e (Şişel) taşınması için gemi tahsis etmiştir.

Barbaros Hayreddin, Hıristiyanlığa karşı İslam dininin savunuculuğunu üstlenmiş bir kişiydi. Kendisi, Cezayir halkı tarafından coşku ve minnet ile karşılanmıştır (s.94). Bunun yanı sıra Cezayir halkı ona iktidarı sunmuş ve ko-naklaması için Kasaba denilen semti uygun görmüştür.

Kuruluş aşamasında, yeni iktidar yeterli mali kaynaklara sahip olmamıştır. Devlete tahsis edilen ganimetler bazen askerlerin maaşını ödemek için yeterli bile olamamıştır. Hatta yüksek rütbeli paşalardan biri asker maaşlarını ödeyebilmek ve fon oluşturmak için savaş cephanelerini satmayı bile göze almıştır. Bununla birlikte, H. Hoca “bu zor şartlar altında hükümdarlığı kabul edecek bir kişiye bile rastlamanın zor olduğunu” eklemiştir (s.119). Bu zor ve ağır koşullar Sultan’ın bir Paşa’yı hükümdar sıfatıyla o bölgeye göndermeye gerekli gördüğü ana kadar sürmüştür (s.119). Paşa, mahalli dini önderler olan murabıtlara dayanan ve İslam’ın savunucusu olarak tanımlanan dini bir siyaset izlemiştir. Barbaros kardeşler ve onların halefleri murabıtlara saygı duyulmasını, onlara en büyük ve geniş ayrıcalıkların verilmesini sağlamıştır. H. Hoca, bu durumun Türklerin, Arapları ve Berberleri birbirine yakınlaştırmak için kullandıkları araçlardan biri olduğunu söylemiştir (s.96). Diğer taraftan, onlar yasaların öngörmediği hiç birşeyi yapmazken, sadece yasalara göre hareket etmeyi kendilerine görev bilmişlerdir (s.96). Sonuç olarak, Berberiler Türkleri murabıtlar ve kutsal kişiler olarak görmüşler; bundan dolayı onlara gönüllü bir bağlılık ve tam bir güven duymuşlardır (s.96).

Ayrıca, Cezayir şehrine yakın olan Mitica aşireti (Beni Süleyman) vergi toplaması ve itaatlerine şahit olması için Paşa’dan onlara bir Türk külhanbeyi atamasını istemişlerdir. Çünkü Kabiliye’de bir aşiret baş kaldırdığında, diğer aşiretler Türklerle birleşerek ona karşı savaşmışlardır (s.96). Bunun haricinde, iktidarın güvenilirliği ve ılımlılığı öyle bir düzeydeydi ki, birçok yer olmasına rağmen İspanya’dan kaçıp Cezayir’e göç eden birçok Yahudi aile mevcuttu (s.95).

Yeni devlet, Endülüsler’in sermayesinden yararlanmıştı. Onların, iktidarın örgütlenmesine ve medeniyetin ilerlemesine katkıları büyük olmuştur (s.94).

Bir kurumlar tablosu çizmek için, H. Hoca gerek 18. yüzyıldan gerekse seyahetlerinden bazı şekillendirmeler yaparak üç bölümlü bir güç tablosu ortaya koymuştur: Bunlardan birincisi sivil güç, ikincisi adli güç, üçüncüsü ise hükümdardır. Paşa ya da onun temsilcileri ise sonunucu grupta yer almaktadır. Paşa, adli ve yasama ile ilgili karar ve işlemlerin yürütülmesi ile ilgilenmiştir (s.95). Binaların onarımı, mahkemelerin çalışması, işçilerin maaşları, sur, köprü, yol ve orman bakımı gibi işlerin gerçekleştirilmesinin yanı sıra kamu ve idari gelirlere sorumlu olmuştur. Bunun haricinde, hiçbir din ayrımı gözetmeksizin yoksullara, yaşlılara ve kimsesizlere yardım alanında da görevlendirilmiştir.

Paşa’nın yanında yer alan Divan, 60’a yakın üyeden oluşmaktaydı. Paşa’nın eylemlerini sınamak ve hükümeti kontrol etmek için Divan günlük olarak toplanmaktaydı. H. Hoca, Türklerin ricası üzerine Cezayir halkının, Di-

van'ın bir parçası olmayı reddettiğini öne sürmüştü; onların vali ile halk arasında bir aracı, hükümet ve danışmanların eylemlerinin denetleyicisi olmak istediklerini söylemiştir (s.109).

Adalet alanında ise iki kadı, iki müftü, biri Maliki Mezhebi ve diğeri Hanefi Mezhebinden oluşan iki mahkeme mevcuttu. Osmanlı İmparatorluğu Hanefi usullerine bağlı olduğundan, Hanefi Mezhebinin üstünlüğü bulunmaktaydı. Mahkemeler suçlara, sivil ve idari işlemlere ilgili davalara bakmıştır. Bunun yanı sıra, mahkemeler hükümdardan bağımsız ve son aşamada yargılama sürecine dâhil olmuştur (s.95).

Tüm bu oluşumun haricinde sivil güç, Belediye Meclisi'ne yardım eden Şeyhü'l-Medine'ye bağlı olmuştur. Sivil güç, güvenlik ve kamu sağlığından sorumlu olmanın yanı sıra çarşının yatırdığı vergilerin kontrolünden de sorumlu olmuştur. Bu dönemde zengin Yahudiler, bireysel güvenlikleri ve diyanetlerini garanti altına almak için özel bir vergi ödemişlerdir. Kanunen, bu vergi servetin üzerinden belirli bir orana göre hesaplanmaktaydı. Bunun yanı sıra vergi toplama alanında kontrol sağlamak için, giriş ve çıkışları kontrol eden bir gümrük oluşturulmuştur. Gerek Cezayir Ocağı'ndan gerek Avrupalılardan tüm değiş-tokuşlar için %5'lik bir vergi oranı uygulanmıştır (s.95).

2. Yönetim İlkesi: Adalet ve Hak

H. Hoca ikinci aşamada, ortaya koyduğu tezi yönetim ilkesi ile kanıtlamaya çalışmıştır. Devlet idaresinin tamamen adalet ve hak anlayışına dayandırılmıştır. Avrupalı devletlerle kıyaslandığında, Cezayir'deki devlet anlayışının farklı bir doğası olmadığını, bunların hepsinin evrensel bir ahlak anlayışına yanıt verdiğini belirtmiştir.

H. Hoca Cezayir Devleti, siyasi düşünceler ve Avrupalı devletler hakkındaki geniş bilgi birikiminden dolayı devletle ilgili değişik değerlendirmelere meydan okumuştur. Bunu yaparken de ailevi bağları ile Hasan Bey'in yanındaki ve Konstantine Beyliği'ndeki rolünü ön plana çıkarmıştır. H. Hoca'nın bu konumu, onun kurumların iç yapısını tanımasına olanak sağlamıştır. Hukuk profesörü olan babası, Bey'in başkâtibi olarak tüm işlerini yerine getiren bir kişi olmuştur. H. Hoca, babasının yanında Türklerin yönetim ilkelerini öğrenmiştir. Ayrıca, ölümüne kadar babasının ona devrettiği kürsüyü üstlenmiştir.

H. Hoca da, babası gibi yönetim kademesinde görev almıştır. Resmi olarak memur olmasa da, Hassan Bey'in danışmanı olarak görev yapmıştır. Ahmet Konstantine Bey'in damadı olan Hoca, ticari ilişkiler konusunda kendisinden ders almıştır. Ahmet Konstantine Bey etkili, bir aile olan Konstantinois'in başında olan Ben Gana'nın arkadaşdır.

Tüm bu nedenlerden ötürü, H. Hoca kendisini yönetici oligarşisine ait biri olarak görmüş, “ben, Türk hükümetinin görevlisiyim” diye yazmıştır. Bununla birlikte, Cezayir şehrini ve ülkeyi yakinen tanımasının, gerçeğe dayanan ve sadık bir tablo çizmesini engellemediğini de vurgulamıştır (s.38).

Siyasi ve ticari etkinliklerinden ötürü H. Hoca özellikle İngiltere, İtalya ve Fransa olmak üzere birçok Avrupa ülkesine gezi yapmıştır. H. Hoca Cezayir’in en büyük müzakerecisi olmuş, İngilizce ve Fransızcasını bu nedenle çok iyi kullanmıştır. Bu bağlamda Hassouna Daghiz tarafından Arapça’ya çevrilen Vattel insan hakları anlaşması hakkında çalışmalar yapmıştır⁹. “Ayna”, Benjamin Constant’ın bir düşüncesi ile başlamaktadır: “Eğer tiranlığı bencilik yenmişse, onun bildiği tek şey tiranların ganimetlerini paylaşmaktır.”

H. Hoca’ya göre, Avrupalı eserler yönetim ilkesi hakkında sadece belirsiz kavramlar içermektedir. Bu eserlerin yazarlarının 1830 öncesi dönemle ilgili bilgilerinin muhtemelen çok sınırlı ve sadece ülkenin kıyı kesimi ile ilgili olduğunu savunmuştur. Ona göre bu eserlerin yazarları sadece birkaç kere iç kısımlara geçmiş ya da bu yerleri başka bir yere giderken ayaküstü görmüşlerdir (s.75). Dolayısıyla onların istatistikî ve topografik bilgilerine şüpheyle yaklaşılması gerektiğini söylemiştir.

Asıl olarak, adalet ve hak Cezayir’deki yönetim ilkesidir. Bu iki kavram zaten 16. yüzyılda Paşalar tarafından izlenen siyaseti belirginleştirmek için kullanılmıştır. 18. yüzyılın sonuna kadar bu ilke, Cezayir tarihinde var olmuştur.

Paşa ve onun temsilcileri hoşgörü ve bağışlayıcılığın bir örneği olmuş ve iyi yönetimin gerçekleşmesi için uğraşmışlardır (s.110). H. Hoca bu durumu daha iyi anlatmak için “Onlar çocukların gözünde bir aile babası gibi olmuşlardır” benzetmesini yapmıştır (s.114). Adalet ve hak, iktidara büyük ve sürekli bir inanç vermiştir. Bu iki ilke, Berberlerin üzerinde güç ve şiddetten daha güzel bir etki bırakmıştır (s. 97). Ayrıca H. Hoca, “Paşa ve Beylerin iktidarı bu şekilde üç yüzyıl kadar sürmüştür” diye eklemiştir (s.110).

Devletlerin esinlendiği tek şey evrensel ahlaka itaat etmektir. H. Hoca halklar arası varolan önyargıları kesin bir şekilde eleştirmiş ve Cezayir ile Avrupa mevzuatlarının tam anlamıyla olmasa da en azından belli bir ölçüde uzlaştırılmasını önermiştir.

İbn-i Haldun, “toplumun çekirdeği, uyulması için kurallar yaratır” diyerek H. Hoca’nın görüşlerine yakın bir çizgide olduğunu göstermiştir. Bu duruma paralel olarak, ihtiyaçlar da birbiri ardına artmaya başlamıştır: Başta, devletlerin ve çeşitli meslek gruplarının, sonra hükümetin ve yöneticilerin (s.237). Do-

layısıyla, iktidarın şeklinin (kral, sultan, vali) ikincil olduğunu ama asıl önemli olanın iktidarın idaresi ve örnek teşkil etmesidir. “Eğer iktidara herhangi bir alternatif olmaz ise, bu durum tüm halkın moralini bozar”.

H. Hoca’ya göre “Gerçek medeniyet, evrensel ahlakı takip etmelidir; bu, yanlışın ve zayıfın karşısında doğru olmak, tek bir aile oluşturan insanlığın iyiliğine katkıda bulunmak demektir”(s.40). İnsani tutkular, yöneticileri halkın sitemlerinin ya da komşularının övgülerinin nedenini öğrenmeye zorlar ki, bu durum milletlerin ya büyüklüğünün ya da çöktüğünün bir işaretidir (s. 40–41).

Tüm bunların dışında H. Hoca, Avrupa’daki özgürlük anlayışına hayranlığını da dile getirmiştir: “Avrupa’da yaşadım, medeniyetin meyvesinden tattım” demiştir. Her halkın en iyi kanunlara ve göreneklere sahip olduğunu düşünmesinden ötürü onlara acıdığından söz etmiştir. Ona göre bu komik iddia, milletler arasında tahkiri beslemektedir (s.40).

H. Hoca, “Avrupa’nın özgürlük ilkeleri bizim yürütme anlayışımızın temel ilkeleri ile benzerlik göstermektedir” demiştir (s.112). Ona göre, farklılıklar ise sadece uygulamada kendini göstermiştir. Uzlaşma noktası ise şu ilkeye dayanmaktadır: “Yüzyıl ve insanların ihtiyaçları yasalar tarafından beklenmedik durumlar yaratmaktadır; bu yüzden yasa koyucu bu ihtiyacı ayarlamak zorundadır ve bilgeliği doğrultusunda bu yasaların her zaman uygulanmasını sağlamalıdır” (s. 112–113).

3. Devletsel Kriz (1791–1818)

H. Hoca 18. yüzyıl sonunda yaşanan devletsel krizi, adalet ve hak eksikliğine dayandırmıştır. Bu durum, Hasan Paşa’nın 1818’de tahta çıkarak, Bourmont Mareşalinin 1830 yılında sürgüne gitmeye zorlanması ile son bulmuştur. O hem bu krizin tanığı olmuş; hem de kriz mekanizmalarını ve sonuçlarını değerlendirirken herhangi bir yanıltmaya gitmemiştir. Milisin askere çağrılması konusunda yapılan değişiklikler, Dayılar ve Bey’lerin Oran ve Konstantine gibi iki Beylikte başkaldırı ve siyasi istikrarsızlıkları provoke eden haraç ve kötüye kullanma sürecini de başlatmıştır.

Hasan 1818’de iktidara geldiğinde, “hükümeti içinden çıkılamayacak bir karmaşa içinde bulmuştur” (s. 151). Bu tarihten itibaren Türkler ve Kuloğulları ve Türkler ile halk arasında olan kopukluk iyice artmıştır.

H. Hoca 1791’den itibaren eski Türkler ve yenileri karşı karşıya getirmiştir. Yeniçeriler çok dürüst ve silâhına alınmak için tavsiye edilmişler. Fakat yenilerin üyelikleri hiçbir ölçüte uymamıştır. Aralarından bazıları, ıslah edilmiş ya da mahkûmiyet bile almıştır (s. 129). Bunun dışında Yahudiler ve Yunanlılar milise girmek için sünnet bile olmuşlardır.

Bu tip uygulamalar sürerken, rüşvetin ve suçun her çeşidinin yanı sıra kaprisleri doğrultusunda Devlet başkanlarını devirmek ve isyan çıkarmak sıradan olmuştur (s. 129). Mustafa Dayı, bu durumun ilk kurbanı olmuştur. Önceden, Dayı Divan tarafından seçilir, ya Vekilülharç ya da Hazneci olmuştur. H. Hoca onu birçok nedenden ötürü Devlet Başkanı ya da hükümdar olarak tanımlarken, hükümdarlığın veraset ile geçmeyeceğini de belirtmiştir (s. 110). Bunun yanı sıra, Cezayir’de, kişiye özgü haklar çocuklara aktarılmazdı. Dolayısıyla, H. Hoca Dayı’nın sadece Başkan olduğunu, Cezayir hükümetinin Cumhuriyet ilkeleri üzerine kurulduğunu söylemiştir (s. 110).

Üç yıllık hükümdarlık döneminden sonra, Dayı, milisin düzenlediği bir komplo ile devrilmiştir. Yeni Dayı olan Ali Hoca, yönetime gelir gelmez boğulmuş ve yerine Hacı Ali Paşa getirilmiştir. Ali Hoca banyodayken öldürülmüş ve önceden ağası olan Omarin yerine geçen Hazneci Hacı Muhammed Paşa’ya yerini bırakmıştır. 6 ay hükümdar kalan Ali, 1816 yılında Lord Exmouth’un Cezayir bombalamasından yararlanmıştır. Ali’nin ölümüyle Divan, 1818 yılında Hasan’ı seçmek için toplanmıştır.

Divan’ın ortadan kalkmasıyla, Dayı ve Paşaların görevlerindeki istikrarsızlık artmıştır. H. Hoca’ya göre ülkenin tanınmışlarının fikirleri daha az dinlenir ve sorulur olmuştur. Ona göre, tüm yetki ve gücün Paşaların ellerine bırakılmasıyla, Türkler büyük bir hata yapmışlardır. Çünkü Paşaların eylemlerini kontrol etmek ve hükümete fikirleriyle yardım etmek amacıyla kurulan Divan, güçsüz ve yetkisiz kalmış, adeta bir hiç olarak görülmüştür (s. 133). Eski Divanı yeniden kurmak gibi niyetin olmamasından ötürü, önemli işlerle ilgili karar almak, deneyim ve eskilerin ışığını yansıtan öğütlerinden yararlanılmak için o Hasan Paşa’ya yaklaşılmıştır (151).

Bu değişiklik aynı zamanda vilayetlerden Beylerin askere alınmasına da etki etmiştir. Önceden, Beyler nadiren görevden alınır, bu da sadece paşa ve dayıların büyük servet elde etmek için büyük değişiklikler yaptıklarında ya da halkı ile Türk hükümetini sınırlendirdiklerinde olan bir durum imiş (s.122). Ahmet Paşa, Beylerin mallarına ve zenginliklerine el koymak için hepsini kılcıktan geçirmiş (s.130) ve adaylar onun ailesine başvurarak para vaadinde bulunmuştur.

H. Hoca, çok fazla parası olan Mustafa’nın bu şekilde görevi elde ettiğine örnek vermiştir. Vilayeti tanımayan, eşrafla ne bir ilişkisi, ne de işbirliği olan Mustafa’nın tek isteğinin ganimetleri hamisine yollamak için halkı soymak olduğunu belirtmiştir (s.146). H. Hoca, hiçbir detay vermeden, Kostantine’de de böyle olduğunu belirtmiştir.

O dönemde, suistimal ve rüşvet Beyliklerde olduğu gibi Cezayir’de de artmıştır. İktidarlarının uzun sürmeyeceği korkusunda olan yeni Beyler halkın zayıf düşmesine neden olarak sadece hazinelerini genişletmekle meşgul olmuşlardır(143). Hacı Ali Paşa’nın tahta çıktığı dönemde, Konstantin’in vilayeti yoksulluk sınırına dayanmış ve ülke neredeyse bitik bir hale gelmiştir (148).

Keyfi halde işleyen sistem, halkı yeni bir başkaldırı hareketine zorlamıştır (s.143). Konstantine Beyliği’nde, başkaldırı, Bicâye’de ve dağlarda karargâh kuran Bin Ariş tarafından yönetilmiştir. Vehran’daki ise, Derkâvîler’in dini tarikatları tarafından yönlendirilmiştir. İsyancılar Muasker’i (Mascara) işgal etmiş, ardından Oran şehrini hedef seçmişlerdir. Mustafa’nın yerine başka bir Bey önerilmiştir. Uzun tartışmalardan sonra, ayaklanmanın başladığı sırada iktidarı ele geçirmiştir (s.147).

H. Hoca eserini hiç şüphesiz bu duruma ve Fransız birliklerinin Cezayir yakınlarına çıkartma yapması ile gerçekleşen konjonktüre borçludur. Geliştirdiği argümantasyonlar fetihe ve Cezayir şehrinin ilk yönetim yasalarına ters düşmektedir. Zaten onun amacı tam da budur. H. Hoca’ninkine tamamen zıt düşen devlet ve Cezayir naipliği imajı Mareşal Clauzel’in arkadaşları tarafından yazılmış ve yayımlanmıştır¹⁰.

Fethে yönelik polemîği ve düşmanlığı haricinde, H. Hoca’nın bu eseri nesneldir ve 16. yüzyıldan 19. yüzyıla Cezayir’in devlet meşrulaştırılmasını konu almaktadır. Eserin katkısı ise çok daha büyüktür. H. Hoca devletin adaleti ve hakkı gibi iki kavramı ortaya çıkarmıştır. Bu iki kavram siyasi düşünce tarihinin eski iki kavramıdır. Bu iki kavram 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Cezayir devletinin idaresinde de mevcut olmuştur. H. Hoca, aynı zamanda, devletin ve halkın söylem mekanizmalarını betimlemiştir. Ülke hakkındaki bilgisi, uzlaşma ilişkileri, bölgesel ve yerel eşrafla ittifakları devletin yönetilmesinde ve bekasında en temel öğeler olmuştur. Çünkü sadece bu iki alandaki kopukluk devleti krize ve çöküşe sürüklemiştir. Eser 18. yüzyılın sonundan kalmış ve H. Hoca’ya göre yapısal bir karaktere sahip olmamıştır.

Notlar:

¹ Imprimerie Goetschy s. 446. Eser, Paris Ulusal Kütüphanesi’ne mikrofilm formunda bulunabilir. 1985 yılında Paris’te Sinbad basımevi tarafından basılmıştır. Dipnotlar bu baskıya göndermedir.

² La couverture porte, en effet, les initiales H.D.

³ M.L. Zoubeiri tarafından Fransızcadan Arapçaya çevirisi yayımlanmıştır.(Cezayir, SNED, 1982)

⁴ Constanine’deki Ahmed Bey’in yardımcısıdır. H. Khodja’nın biyografisi ve faaliyetleri için G.Yver’in eserinden yararlanılabilir. Le Beylick de Constantine et Hadj Ahmed Bey (1830-1837) Tunis, 1978, 301p.

⁵ H. Khodja. Réponse à la Réfutation de l’ouvrage d’Hamdan Khodja ayant pour titre Aperçu historique... dans Extrait de l’Observateur des tribunaux, t4, livraisons 3 et 4, pp 1-12, Paris, 25 juillet 1834.

⁶ 16. yüzyıldaki gelişmeler için: R.Sander et D.Ferdinand. Fondation de la Régence d’Alger. Histoire des Barberousse. Chronique du XVIe s, Paris, 1837; ré-édition à Tunis par les éditions Bouslama, 1981, 2 tomes, 346p et 333p G.Delphin. Histoire des pachas d’Alger de 1515 à 1745, extrait d’une chronique indigène. Journal asiatique 1922, pp 161-233 et 1925, 15p ; D. de Haedo. Histoire des rois d’Alger, traduction de l’espagnol par H.D de Grammont et publié dans la Revue africaine en 1880 -1881 puis sous forme d’ouvrage (Alger, Jourdan, 1881).

⁷ Les aspects internes de la crise sont abordés dans Chenntouf Tayeb. La re-fondation de l’Etat au Maghreb central au XVIe siècle dans L’Echo de la prise de Grenade dans la culture européenne au XVIe et XVIIe s . Tunis, Cérès éditions, 1994, pp 33-48.

⁸ F80 Mémoire remis par Sidi Hamdan ben Othman Khodja à la Commission d’Afrique de 1833.

⁹ H.Bouderba, autre notable, sollicité par la Commission d’Afrique et entendu par ses membres, dépose un rapport plutôt technique (Aix en Provence, série F80 et G.Yver qui a publié le rapport dans la Revue africaine).

¹⁰ Réfutation de l’ouvrage d’Hamdan Khodja : “ Aperçu historique et statistique de la Régence d’Alger publié dans l’Observateur des Tribunaux français et étrangers, juin 1834, pp 5-59.

Une légitimation de l'Etat en Algérie (16e-19e siècles) Le "Miroir" de Hamdan Khodja

Prof. Tayeb Chenntouf

La question de l'Etat en Algérie du 16e au début du 19e siècle continue de poser problème. L'image qui en a été élaborée à la fin du 18e et au début du 19e siècle a été largement reconduite. Elle rend incompréhensible les conditions de sa refondation au 16e s et sa continuité pendant près de trois siècles avant sa destruction par la guerre en 1830.

Des éléments du dossier peuvent être trouvés dans l'ouvrage de Hamdan ben Othman Khodja intitulé; " L'Aperçu historique et statistique de la Régence d'Alger" avec en sous titre, "Le Miroir". Il a été publié à Paris, en octobre 1833, directement en langue française¹. Le Tripoliteain Hassouna Daghis² aurait assuré la traduction du manuscrit en langue arabe qui n'a jamais été retrouvé³.

Son auteur, Hamdan ben Othman Khodja, un Kouloughli (fils d'un Turc et d'une Algérienne), est un notable d'Alger, riche propriétaire et négociant⁴, proche de l'entourage du Dey.

Par sa naissance et sa formation, il appartient largement au 18e s. Il est lettré en arabe et en turc, parle couramment le français et l'anglais. Il a effectué de nombreux voyages en Turquie, Tunisie, Italie, Angleterre et en France. Il a laissé par ailleurs un ouvrage sur les quarantaines et un manuscrit consacré aux idées d'Al Ghazali.

H.Khodja, en publiant le Miroir, cherche à s'opposer à la conquête militaire et à la colonisation de l'Algérie. La seconde partie de l'ouvrage est entièrement consacrée à la critique des méthodes de guerre et de conquête ainsi qu'à la gestion de la ville d'Alger par l'administration militaire entre 1830 et 1833. Clauzel est particulièrement visé.

Malgré son caractère tardif et polémique, l'ouvrage est à retenir pour nuancer sérieusement l'image de l'Etat du 16e au 19e s.

La redécouverte de Ibn Khaldun au Maghreb intervient dans la seconde moitié du 19e siècle et suscitera un renouveau de la réflexion sur l'Etat. H.Khodja, par sa position et celle de son père, est associé à l'exercice du pouvoir et participe aux rouages de l'Etat. Il en présente une analyse interne dès 1833.

Elle est synthétique puisque son ouvrage embrasse les 16e, 17e et 18e s, depuis la fondation de la Régence d'Alger jusque en 1830. Enfin, dans l'état présent de la recherche, elle est la seule légitimation de l'Etat. Le livre 1 traite dans sa totalité de l'Algérie du 16e au 19e s. H.Khodja aborde directement et explicitement l'origine et l'organisation de l'Etat dans le chapitre 7; les fonctions du Dey, de son gouvernement et les différentes coutumes dans le chapitre 9, " la décadence du gouvernement turc" dans le chapitre 11. De nombreuses informations et observations se trouvent dans les autres chapitres et dans la réponse qu'il publie à la Réfutation de son ouvrage rédigée par l'entourage de Clauzel⁵.

Il s'attache à construire la légitimité de l'Etat. Son argumentation recourt à l'histoire (circonstances, au 16e s, de la re-fondation de l'Etat), à l'éthique politique (les notions de gouvernement équitable et juste) sans éluder la crise du gouvernement et des institutions qu'il situe à la fin du 18e siècle.

1- **La re-fondation de l'Etat au 16e s: violence et légitimité⁶.**

Le nouvel Etat est doublement légitimé par les affrontements méditerranéens du 16e s et la politique suivie par les Ottomans. Ils leur permettent d'obtenir les soutiens intérieurs nécessaires et l'assentiment de la population pour construire un nouvel espace politique à partir d'Alger en mettant en place de nouvelles institutions⁷.

H.Khodja qualifie à plusieurs reprises le 16e s "d'époque désastreuse" (p88). Les affrontements opposent d'abord l'Espagne et le Maghreb puis, dans une seconde phase, les Ottomans et les Espagnols. L'expulsion des Maures et des Andalous reprend au début du siècle. Trois millions d'entre eux auraient été noyés dans le détroit de Gibraltar (p 88). Pour venir à leur secours, la Porte ottomane envoya Khaïr ad Din. Elle mit à sa disposition des navires pour les transporter dans les villes de Bejaïa et de Djidjel.

Khaïr ad Din se présente comme le défenseur de l'Islam contre la Chrétienté .Il est accueilli par les habitants d'Alger avec "enthousiasme et reconnaissance" (p94). Ils lui offrent le pouvoir et lui désigne la Kasbah pour résidence.

A sa fondation, le nouveau pouvoir ne dispose pas de grandes ressources financières. Le cinquième du montant des prises alloué à l'Etat est insuffisant

pour payer les soldats. L'un des premiers Pacha s'est même trouvé dans la nécessité de vendre des munitions de guerre pour réunir des fonds. H.Khodja ajoute que "l'on ne put qu'avec peine trouver une personne qui voulût accepter la souveraineté" (p119). La difficulté a persisté jusqu'au moment où le sultan crut nécessaire d'envoyer un pacha qu'il avait investi de ce titre de souverain" (119).

Il suit une politique religieuse qui s'appuie sur les marabouts et se présente comme une défense de l'Islam.

Les frères Barberousse et leurs successeurs s'imposent de respecter les marabouts et leur accordent de "plus grands et de plus amples privilèges" H.Khodja y voit "un des moyens que les Turcs ont employé pour s'attacher les Arabes et les Berbères" (p96). En second lieu, ils ne font rien "qui ne fut approuvé par les lois" et n'agissent "que pour et par ces mêmes lois" (96). Enfin, les Berbères considèrent les Turcs eux-mêmes comme des marabouts et des saints" et "leur ont accordé une soumission volontaire et une confiance aveugle" (p96).

Ainsi, les tribus de la Mitidja (Beni Soliman), proches d'Alger, demandent au Pacha de leur désigner un caïd turc pour la collecte de l'impôt et témoigner de leur obéissance. En Kabylie, si une tribu se révolte, les autres tribus "se joignent aux Turcs pour les combattre" (p96). La sécurité et la modération du gouvernement sont telles que de nombreuses familles juives qui fuient l'Espagne émigrent à Alger "de préférence à tout autre lieu" (p95).

Le nouvel Etat bénéficie de l'apport des Andalous et des Maures. Ils ont "beaucoup contribué à l'organisation du gouvernement.... et à l'avancement de la civilisation"(p94) .

Pour dresser le tableau des institutions, H.Khodja reprend une tripartition qu'il emprunte au 18e s et à ses voyages pour distinguer trois pouvoirs : le premier civil, le second judiciaire et le troisième souverain.

Le Pacha ou ses représentants exercent le dernier. Il veille à l'exécution des décisions judiciaires et législatives " (p95). Il a la responsabilité des revenus publics et de l'administration en assurant l'entretien des établissements, le fonctionnement des tribunaux, la paie des employés, l'entretien des fortifications, des ponts et chaussées et des forêts. Il est, en outre, chargé de l'entretien des pauvres, des veuves et des orphelins sans distinction de religion (95).

Le Divan, qui siège auprès de lui, se compose d'une soixantaine de membres. Ils se réunissent de manière quotidienne pour examiner les actes du

Pacha et contrôler le gouvernement. H.Khodja avance que les habitants d'Alger, sollicités par les Turcs, ont refusé de faire partie du Divan. "Ils ne voulaient, dit-il, qu'être médiateurs entre le gouverneur et les habitants de l'intérieur, les contrôleurs des actes du gouvernement ou ses conseillers d'Etat.... (p109).

Dans le domaine de la justice, deux tribunaux sont créés avec deux *cadi* et deux *muphti*, *maliki* et *hanafi*. Le dernier a la prééminence puisque la Porte ottomane elle-même appartient au rite *hanafi*. Les tribunaux jugent les affaires criminelles, civiles et même gouvernementales. Ils sont indépendants du pouvoir souverain et jugent en dernier ressort (p95)

Le pouvoir civil revient à Cheikh al madina assisté d'un Conseil municipal. Ils sont chargés de la sûreté, de la salubrité publique et perçoivent les impôts que versent les boutiques. Les Juifs fortunés versent une contribution spéciale pour "leur sûreté personnelle et la garantie de leur culte". Conforme à la loi, elle est calculée en fonction

de la fortune. Pour assurer des rentrées fiscales à l'Etat, une douane est établie pour recevoir les droits d'entrée et de sortie. Ils s'élèvent à 5% pour tous les échanges effectués tant par les Européens que par les habitants de la Régence. (p95)

2-Le principe de gouvernement : l'équité et la justice

H.Khodja poursuit son argumentation en systématisant dans une seconde phase, le principe de gouvernement. La conduite de l'Etat reposerait entièrement sur l'équité et la justice. Comparé aux Etats européens, celui d'Alger ne serait pas d'une nature différente. Ils répondent tous à une morale universelle.

H.Khodja se prévaut de sa double connaissance de l'Etat d'Alger, des idées politiques et des Etats européens pour récuser les appréciations portées sur l'Etat.

Il met en avant son origine familiale et son rôle auprès du Bey Hassan et dans le Beylick de Constantine. Ils lui permettent d'avoir une connaissance de l'intérieur des institutions. Son père a rempli les fonctions de *maktagy* (premier secrétaire) du Bey. Il est également professeur de droit. H.Khodja a appris auprès de lui le principe de gouvernement des Turcs. Il lui succède à la chaire dont il avait la charge lorsqu'il meurt.

Lui-même est associé à l'exercice du pouvoir. Sans occuper officiellement la fonction, il devient le conseiller du Bey Hassan. Gendre du Bey Ahmed de Constantine, il entretient avec lui des relations d'affaires commer-

ciales. Il est l'ami de Ben Gana qui est à la tête d'une puissante famille du Constantinois.

Pour toutes ces raisons, H.Khodja considère qu'il appartient à l'oligarchie dirigeante : "moi, employé du gouvernement turc" écrit-il. Comme il considère également que sa connaissance de la ville d'Alger et de l'intérieur du pays l'ont mis à même d'être proche de la réalité et de "tracer un tableau fidèle" (p38).

Ses activités politiques et commerciales favorisent ses fréquents voyages en Europe, notamment en Angleterre, en Italie et en France où il fait un séjour en 1820. Il est le plus gros négociant d'Alger, parle couramment l'anglais et le français sans écrire ce dernier. Il a prit connaissance du Traité des droits des gens de Vattel qui a été traduit en arabe par Hassouna Daghiz⁹. "Le Miroir" s'ouvre, en épigraphe, sur une pensée de Benjamin Constant: "Quand c'est l'égoïsme qui renverse la tyrannie, il ne sait que se partager la dépouille des tyrans".

Pour H.Khodja, les ouvrages européens ne contiennent que "des notions incertaines" sur le principe de gouvernement. Leurs auteurs avaient une connaissance peu sûre avant 1830, y compris de la partie littorale du pays. Ils l'ont parcouru une ou deux fois et prétendent connaître "une province, un royaume montagne par montagne, pierre par pierre" alors "qu'ils ont à peine aperçu ces lieux en passant sur un point" (p75). Leurs informations statistiques et topographiques doivent être mises en doute.

L'équité et la justice sont, en réalité, le principe du gouvernement à Alger. Les deux notions avaient déjà été évoquées pour caractériser la politique suivie par les Pacha au 16e s. Elles sont valables pour toute l'histoire de l'Algérie jusqu'à la fin du 18e s.

Le Pacha ou ses représentant font preuve "de douceur, d'indulgence et se préoccupent d'une bonne administration." (110).

Ils agissent "comme un père de famille à l'égard de ses enfants" (p114). L'équité et la justice donnent au gouvernement "une puissance morale durable" (p97). Elles produisent sur les Berbères "un meilleur effet que la force et la violence" (p97). C'est en étant juste et équitable que le gouvernement "a subjugué ce vaste continent depuis Oujda ... jusqu'au Kef" (p98). C'est aussi, ajoute-t-il, ce qui explique que le gouvernement des Pacha et des Bey "s'est étendu au delà de trois siècles" (p110)

Il ne fait qu'obéir à la morale universelle qui inspire tous les Etats. H.Khodja critique vivement les préjugés entre les nations et considère la con-

ciliation entre les législations en Algérie et en Europe, non seulement possible, mais aisée.

Ibn Khaldun n'est pas trop loin lorsqu'il écrit que "l'origine de la société a fait naître des lois pour la régir. Puis les besoins se sont accrus successivement : de là, ces états et ces professions divers, la constitution de l'ensemble d'un gouvernement et d'un chef, et tout part de ce point" (p237). La forme du gouvernement (roi, sultan ou gouverneur) est secondaire mais il doit diriger et donner l'exemple. S'il devient inique, il démoralise "le peuple tout entier" (p237).

La véritable civilisation consiste à suivre la morale universelle, c'est à dire "être juste envers le faible comme envers le fort, contribuer au bonheur de l'humanité qui forme une seule famille" (p40). Les passions humaines obligent les dirigeants à connaître les causes du blâme public ou de l'éloge de leurs concitoyens et celles qui entraînent "la grandeur et la décadence des nations" (pp40-41).

H.Khodja s'affirme admirateur de la liberté européenne." J'ai vécu, rappelle t-il, en Europe, j'ai goûté le fruit de la civilisation...."Il déplore, néanmoins, le fait que chaque peuple croît posséder les meilleurs usages et les meilleures lois. Cette prétention ridicule alimente "la méprise entre les nations" (p40).

Les principes de la liberté européenne sont "semblables aux principes fondamentaux de notre législation" (p112). Les différences résident seulement dans l'application. Leur conciliation reposerait sur le principe selon lequel "le siècle et les besoins de l'homme font naître des circonstances imprévues par les lois; le législateur doit combiner cette nécessité et trouver toujours l'application de ces lois dans sa sagesse" (pp 112-113)

3-La crise étatique (1791-1818)

H.Khodja attribue précisément à l'absence d'équité et de justice la crise étatique qui s'ouvre à la fin du 18e s. Ouverte en 1791, elle prend fin en 1818 avec l'avènement de Hassan Pacha que le maréchal de Bourmont contraindra à l'exil en 1830 .

Il en est le témoin et ne l'élude pas en analysant les mécanismes de la crise et ses conséquences. Le changement dans le recrutement de la milice, des Dey et des Bey ouvre une période d'abus et d'exactions qui provoque l'instabilité politique et les révoltes dans les deux Beylick d'Oran et de Constantine.

Lorsque Hassan arrive au pouvoir en 1818, "il trouve le gouvernement dans un désordre difficile à dépeindre" (p151). A cette date, la rupture entre les Turcs et les Kouloughlis, entre les Turcs et la population est consommée.

H.Khodja oppose, à partir de 1791, les anciens Turcs et les nouveaux. Les Janissaires étaient antérieurement honnêtes et avaient des recommandations pour être recrutés. L'enrôlement des derniers n'obéit à aucun critère. Parmi eux, certains avaient même subi "des corrections et des condamnations" (p129). Des Juifs et des Grecs se faisaient circonscire pour intégrer la milice. Elle est devenue sans principe et s'est mise à commettre des exactions et des abus de toutes sortes et à " tramer des révolutions et à renverser les chefs de l'Etat selon leur caprice" (p129). Le Dey Mustapha est sa première victime. Antérieurement, le Dey était choisi par le Divan, la règle étant de prendre soit l'Oukil al Kharg soit le Khaznadji. H.Khodja le qualifie à maintes reprises de Chef de l'Etat et de Souverain mais "la souveraineté n'est pas héréditaire" (p110). En effet, à Alger, le mérite personnel ne se transmet pas aux enfants, ce qui fait dire à H.Khodja que le gouvernement d'Alger « repose sur les principes d'une République dont le Dey n'est que le Président » (p110). Après trois années de règne, il est renversé par un complot ; la milice, qui avait "un inconnu" à sa tête, le destitue. Ali Khodja, le nouveau Dey est lui-même étranglé et remplacé par Hadj Ali Pacha. Il est tué dans son bain pour laisser place à son Khaznag, Hadj Mohammed Pacha à qui succède rapidement Omar qui était antérieurement son agha. Ali, "homme inconnu et lunatique" (p132) met à profit le bombardement d'Alger, en 1816, par Lord Exmouth pour s'emparer du gouvernement pour une période de six mois. C'est à sa mort que le Divan se réunit pour choisir, en 1818, Hassan .

L'instabilité de la fonction de Dey ou de Pacha est aggravé par l'effacement du Divan H.Khodja déplore vivement le fait que les avis des notables du pays ne soient plus demandés et encore moins écoutés. " En laissant le pouvoir absolu entre les mains des Pachas, les Turcs commettaient une grande faute, car alors le divan, qui avait été établi pour contrôler leurs actes et pour aider le gouvernement de ses conseils, était sans force, sans pouvoir et regardé comme nul" (p133) .

Il reprocha d'ailleurs à Hassan Pacha dont il est proche de ne pas rétablir l'ancien Divan " pour délibérer sur les affaires majeures et profiter des conseils que l'expérience et les lumières des anciens peuvent toujours présenter" (p151).

Le changement touche également le recrutement des Beys des provinces Antérieurement, ils étaient rarement destitués; "ce n'est que quand les pachas

et les deys devinrent avides de richesses que l'on fut forcé de faire de nombreux changements, qui étaient fâcheux pour le peuple aussi bien que pour le gouvernement turc" (p122) Ahmed Pacha fait massacrer les Beys pour s'emparer de leurs biens et de leurs richesses" (p130) . Sous son règne, les candidats à la fonction s'adressaient à ses parents et lui promettaient de l'argent.

H.Khodja cite l'exemple de Mustapha qui avait promis de fortes sommes d'argent pour obtenir la charge. Il ne connaissait pas la province, n'avait aucune relation ni alliance avec les notables. Il n'avait "que le talent de dépouiller le peuple pour envoyer ses dépouilles à son protecteur" (p146). H.Khodja précise, sans donner de détails, qu'il en est de même à Constantine.

Les abus et les exactions se multiplient aussi bien à Alger que dans les Beylick. Les nouveaux Beys, dans la crainte que leur pouvoir ne dure pas longtemps, s'occupent "uniquement d'accroître leur fortune; et cela au détriment du peuple (p143). La province de Constantine se trouve, à l'avènement de Hadj Ali Pacha, « à l'état de misère et le pays est presque nul » (p148).

Le système, devenu arbitraire, "contraint la population à lever l'étendard de la révolte" (p143). Dans le Beylick de Constantine, elle est animée par Ben el Ahrech qui fixe son quartier général près de Bougie et dans les montagnes environnantes. Dans celui d'Oran, elle est suscitée et encadrée par la confrérie religieuse des Derquaoua. Les révoltés s'emparent de Mascara puis font le siège de la ville d'Oran .Un autre Bey est nommé à la place de Mustapha. Après plusieurs combats, il vient à bout de la révolte (p147).

L'ouvrage de H.Khodja est sans doute redevable au contexte et à la conjoncture crée par le débarquement des troupes françaises près d'Alger.

L'argumentation qu'il développe s'oppose à la conquête et aux premiers actes de gestion de la ville d'Alger. Son objectif premier est bien celui-là. Une image de l'Etat et de la Régence d'Alger, diamétralement opposé à celle de H.Khodja se trouve dans la Réfutation de l'ouvrage rédigée et publiée¹⁰ par l'entourage du maréchal Clauzel (11).

Il reste que l'ouvrage de H.Khodja, au delà de la polémique et de son hostilité à la conquête, est synthétique et construit, probablement, une des rares légitimations de l'Etat d'Alger du 16e au 19e s.

Son apport est double. H.Khodja met en oeuvre les deux notions d'équité et de justice de l'Etat. Elles sont des notions anciennes de la pensée politique. Elles ne sont pas absentes dans la conduite de l'Etat en Algérie du 16e au 19e s.

H.Kodja décrit également les mécanismes d'articulation de l'Etat et de la population. La connaissance du pays, les relations de mariage et les alliances avec les notables régionaux et locaux sont essentielles au fonctionnement et à la durée de l'Etat.

Seule la rupture dans ces deux domaines provoque la crise et la décadence du gouvernement. Elle est bien datée de la fin du 18e s et n'a, aux yeux de H.Khodja, aucun caractère structurel.

Notes

1-Imprimerie Goetschy. L'ouvrage est communicable à la Bibliothèque nationale à Paris sous forme de microfilm (446p) .Il a été réédité à Paris par les éditions Sinbad en 1985. Les références renvoient à cette édition.

2-La couverture porte, en effet, les initiales H.D.

3-Une traduction du français à l'arabe a été publiée par M.L.Zoubeiri (Alger, SNED, 1982)

4-II est associé au Bey Ahmed de Constantine Pour un complément biographique et sur les activités de H.Khodja,voir également G.Yver. Si Hamdan ben Othman Khodja. Revue africaine, 1913 et A.Temimi. Le Beylick de Constantine et Hadj Ahmed Bey (1830-1837) Tunis, 1978, 301p.

5-H. Khodja. Réponse à la Réfutation de l'ouvrage d'Hamdan Khodja ayant pour titre Aperçu historique... dans Extrait de l'Observateur des tribunaux, t4, livraisons 3 et 4, pp 1-12, Paris, 25 juillet 1834.

6-Sur les événements du 16e s, voir : R.Sander et D.Ferdinand. Fondation de la Régence d'Alger. Histoire des Barberousse. Chronique du XVIe s, Paris, 1837; ré-édition à Tunis par les éditions Bouslama, 1981, 2 tomes, 346p et 333p G.Delphin. Histoire des pachas d'Alger de 1515 à 1745, extrait d'une chronique indigène. Journal asiatique 1922, pp 161-233 et 1925, 15p ; D. de Haedo. Histoire des rois d'Alger, traduction de l'espagnol par H.D de Grammont et publié dans la Revue africaine en 1880 -1881 puis sous forme d'ouvrage (Alger, Jourdan, 1881).

7-Les aspects internes de la crise sont abordés dans Chenntouf Tayeb. La re-fondation de l'Etat au Maghreb central au XVIe siècle dans L'Echo de la prise de Grenade dans la culture européenne au XVIe et XVIIe s . Tunis, Cérès éditions, 1994, pp 33-48.

8-F80 Mémoire remis par Sidi Hamdan ben Othman Khodja à la Commission d'Afrique de 1833.

9-H.Bouderba, autre notable, sollicité par la Commission d'Afrique et entendu par ses membres, dépose un rapport plutôt technique (Aix en Provence, série F80 et G.Yver qui a publié le rapport dans la Revue africaine).

10-Réfutation de l'ouvrage d'Hamdan Khodja : “ Aperçu historique et statistique de la Régence d'Alger publié dans l'Observateur des Tribunaux français et étrangers, juin 1834, pp 5-59.

Kardeşliğin Genişlemesi ve 17. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Türk-Afrika İlişkileri

Jillali Adnani

Çev. Gülçin Koçbil

Bütün sorulara itiraz etmeye niyetli birisi olduğunda Türkiye ve Afrika arasındaki ilişkileri tahlil etmek kolay değildir. Müslüman Türk gücünü istila eden bir güç olarak görmek, Türklerin yönetimini General P. J. Andre'nin de söylediği gibi değerlendirmektir. Andre; "Türklerin işgali daha fazla devam etmeyecek. Her daim canlı kalan Kuzey Afrika'nın demografik gücü, tarım ve ekonomik gelişimi konusundaki Akdenizli görüşünün etkisiyle Fransız işgalinin yenilenmesine, coğrafi sınırlarının devredilmesine ve hatta şüphesiz aşılmasına ihtiyaç vardır."

Gerçekten, Türkiye ve Afrika ülkeleri ilişkilerinin tarihi üzerine pek çok okuma vardır. İlk olarak, Cezayir ve Fas okumaları ve son olarak da Türk varlığının herhangi bir katkısının bulunmadığını iddia eden Fransız sömürgelerinin okumaları vardır. Sömürgecilik dönemini inceleyen tarihi çalışmalar Türk varlığının rolünü görmezlikten gelmiş ve Roma ya da Bizans tarihi ile Fransız sömürgeciliği dönemi arasında bağlantı kurmaya çalışmıştır. Bu sömürgecilik literatüründe Türk-Afrika ilişkileri tarihi, Panarabizm ve Müslüman dünyasını siyasi seviyedeki panarabizm, kardeşliğin üstün olduğu Mağrip İslamı ve doğacılıkla karışan Afrika İslamı arasında bölünmüş olarak kabul eden "Fransız Müslüman İlişkileri Servisi" raporunda sınıflandırılan Türk entrikaları başlıklarıyla sınırlanmıştır.

Fransa'nın daima Doğu'nun ve Batı Afrika ormanlarının İslamı arasında savunulacağı sınırlar yaratmaya çalıştığını herkes görebilir. Türk gücü ile kardeşlikler arasındaki ittifak ve karşılık incelendiğinde her şey daha karmaşık bir hal alıyor. Bu çalışmanın hedefi, doğrudan ya da dolaylı bir yolla Magrep ve Batı Afrika üzerine yoğunlaşmıştır. Bu çalışmada incelenen kardeşlik örneği: Kadiriye, Tijaniyya ve Sanussiyyadır.

Kronolojik sıraya göre Kadiriye kardeşliğinin Türkler'e daha yakın iken, diğeri (Tijaniyya) aynı güce karşı olduğu ve üçüncü kardeşliğin değişen tu-

tumları benimsediği anlaşılmıştır. Kronolojik çerçeve, Türkler'in, Sa'diler'in ve Aleviler'in 15-16-17. yüzyıllarda Mağrib'e gelmesiyle çakışmaktadır. Bu güçler arasındaki ortak nokta, kuruldukları imparatorluk ya da devlet içerisinde savaşçı yönetimi desteklemeleridir. Bu kuvvetler güney Sahra bölgelerini de işgal etmeye çalışmıştır: Faslılar'ın Songay İmparatorluğunu fethi (1591) ve Türkler'in 17. yüzyılda genişlemesi. Mevlay İsmail döneminde Fas'ta, Türkler'in Mağrip kalıntısı olarak iki yenilik yapıldı: Surlar inşa edildi ve köleler, ücretliler ve savaşçı kabileler ordusuna destek sağlandı. Bu, fonksiyonel bölünmenin ve modern devlet yabancılaşmasının başlangıcıydı.

Kardeşlik ve Türk Yönetimi: Tarih ve Ülke Arasında

Kadiriye kardeşliğinin Türk kuvvetleri, Faslılar ve Sahralılar arasındaki ilişkisini bilen tarihçiler enderdir. Bu dönemin en belirleyici olayı Faslı gezgin El-Ayaşî'nin 17. yüzyıldaki sunuş konuşmasında yer alan Muhammed El Gourari isyanıdır. Muhammed El Gourari, aynı gezgine göre Türk temsilcilerinin kışkırtması sonucu Fas kuvvetlerine karşı çıkmıştır. Aralarındaki ortak nokta El Gourari'nin yaşamına damgasını vurmuştur. Kardeşliğe ait bazı dini temsilciler ve Fas kuvvetleri arasındaki ilk gerginlik, Fas ve Türkiye'nin tarihi ilişkilerine damgasını vurmuştur. Bu dönemde, Cezayir'in nereden kurulabileceğine dair itirazları sonucu bu kardeşliğin gücü ve sosyal dayanağı, Fas'ta bulanıklaşmaya başlamıştır. Özellikle 16. yüzyılda bu kardeşlik güneye doğru, Kunta kabilesiyle şimdiki Moritanya'ya kaymaya başlamıştır. Fas tarihçiliği doğudaki ve güneydeki Kadirileri Türkiye'nin hizmetinde olan temsilciler olarak görmüştür.

16. yüzyılda Batı Cezayir'de birbirinin etkisiyle var olan iki tarikattan Şâzeliye ve Kâdiriye'nin ilki Türkler'e karşıdır, bunun nedeni görünüşte liderlerinin Fas'taki Sa'di Şerif ile yakın bağlarının bulunmasıdır. Kâdiriye Türkler'i desteklemiştir. Fakat Şâzeliye ile Mağrip'teki en eski kardeşliği temsil eden bu kardeşlik, Türkler'in 17. yüzyılda Mağrib'e gelmesiyle Tuvatlılarla birlikte Sahra'ya doğru inmeye başlamıştır. Kardeşliğin her türlü Türk etkisinden uzak olan genişlemesi, iletişimin doğal yolu ile ve aynı zamanda sözü edilen ticaret yolları ile cereyan etmeye başlamıştır: Cebel Tuvat yüksek platoları ve Sudan yoluyla. Fakat özellikle bugünkü Moritanya'daki Kunta kabilesinin Kâdiri grupları, Ruslara karşı savaşta Türk gücüne yönelik iyi niyet beslemişlerdir.

1826'da, Kadiriler Muasker (Mascara) yakınlarında Türklerle karşılaştıklarında Ticâni tarikatı müntesiplerini ele vermiştir. 1827'de Ticâniye'nin kurucusunun oğlu Muhammed El-Kebir Türkler tarafından götürülecektir. 1830'daki Fransız fethinde, Kâdiriler Fransızlarla savaşta Türk yönetimine destek sağlayan tek gruptur.

Ticânilerin Türklere karşı duyduğu düşmanlığın boyutu, Cezayir'in 1830'da Fransızlar tarafından fethinin, Ahmet el-Ticânî'nin Cezayir'deki Türk yönetiminin sona ermesine dair duasının gerçekleşmesi sonucu olduğu inancında ortaya çıkmaktadır. Türk zulmünden korkan Ahmed el Ticânî 1789'da Cezayir'i terk ederek Fas şehrine yerleşmiş, Mevlay Süleyman onu iyi karşılamış ve kalacak bir ev vermiştir.

Ticâniye kardeşliğinin Sahra ve Batı Afrika'daki büyük başarısından Türk yönetimi de bir parça sorumludur. Ticâniye'yi Türkler'e karşı bir kardeşlik olarak düşünme analizleri şebekesinin işlememesi gibi, iyi Ticâniye'ye karşı kötü niyetli Senüsiye kardeşliğine karşı okumalar şebekesi de devam etmektedir. İstanbul'la güçlü bağları tekrar kurmada Kuloğulları'nın ve özellikle Tilimsân'daki Ticâniye zaviyesinin rolü unutulmuş bir hafıza yaratmıştır. Kişiler her zaman Cezayir'in güneyinde ve özellikle Tunus'ta, Ticâniye'nin birleşmesinde beylerin rolünü unuttur ya da küçümser. Sahra'da etkili olanlar bu güney Cezayir zaviyeleridir. Ticâniye'nin Batı Afrika'daki kolu Hamaviye'nin kuruluşunun kısmen İstanbul'da hazırlandığını söylemek yeterlidir. Tilimsân ve son olarak Fez'de kurulan Tuggurt El-Abdellâvî ailesiyle Türk kuvvetleri arasındaki bağlar, Türklerle işbirliği kurmak istemiş olan Ticâniler'in Fransız karşıtı yüzünü göstermektedir.

Bugün Senüsiye unutulan bir kardeşliktir ve çok zor hatırlanan bir siyasi yapıdır. 1949'da, İngiliz Antropolog Evans-Pritchard'ın çalışmaları, Sirenyaka Bedevîleri'nin bölücü tarikatındaki arabulucu rolüne işaret ederek bu kardeşlik konusundaki sessizliği bozmuştur. Bu konferans, başlangıcından ve 1842'de Sirenyaka'da (Libya'da Bingazi ve çevresi) kurulmasından beri Muhammed b. Ali es-Senüsî tarikatının tarihini gözden geçirerek Senüsiye konusunda farklı bir ışık yansıtmaktadır. Güney sınırında Osmanlı'nın siyasî ve askerî entrikaları, sonra bölgedeki Fransız ve İtalyanlar'a göğüs germek zorunda kaldığı Sahra Altı Afrikası'nda bulunan bu tarikatın stratejileri üzerine özel yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda, Senüsiye'nin dönüşümü Osmanlı yönetimini istemeyerek kabullendi. Tarikatın kurucuları Türkler'i halifeliğin gaspçıları olarak görmüştür. Fakat Senüsiler Sahra'daki Fransız etkisi ile savaştıklarından ve Fransızların Cezayir'i işgalinden memnun olmadıklarından, liderleri Fransız işgalinin daha fazla denetimi için Türk varlığının avantajlarını tanımak zorunda kaldılar. Türkler Senüsîler'in hassasiyetlerini anladı, halifelik tutumlarına bakmada yeterince realisttiler ve iyi niyet toplamak için adımlar atıldılar.

Sonuç olarak, eğer Senüsiler Türk işbirliğine ihtiyatlı olmayı seçseydi Ticâniye ekseriya Türk karşıtı, Fransız lehinde bir kardeşlik olmazdı denilebilir. Kadiriye'de yüzyıllar süresince Türk yönetimine karşı davranışlarını değiştiren

miştir. Ticâniye ve Senüsiyeler arasındaki ilişkinin tarihinin yazılmasının ve Türklerin ve Senüsilerin etkisini sınırlamada Tevarıklar'ın (Tuaregler) rolünün tanımlanmasının beklendiği söylenmelidir. Türk yönetimiyle ilişkilerindeki ikincil kardeşlik okumalarının yapılması beklenmektedir. Çok yönlü Arap, Türk ve Avrupa kaynakları Türk gücü ve kardeşlik arasındaki ilişkiye yeni bir bakış yaratmaya imkan tanımaktadır. Aslında, ideolojik dayanağı genelde kardeşlik mitinden sağlanır. Fakat kardeşliklerin yaratılmasından imparatorlukların kurulmasına kadar bazen sadece bir adım olur. Kadiriye 1837'deki Tafna Antlaşması'ndan sonra bir devlet kurmuştur, Senüsiya tarikat geleneğinden devlet idaresinde krallığa geçişle son bulmuştur. Ticâniye ise Batı Afrika'daki el-Hâc Ömer'in Fulânî (Peul) İmparatorluğu'nu kurmasının ardından meşhur olmuştur.

The brotherhood expansion and the Turco-African relations from XVIIIth to the XIXth centuries

Jillali Adnani

To treat the relationship between Turkey and Africa is not an easy thing when one has the ambition to call in all questions. The Moslem Turkish power was viewed as an invading one, to treat the Turkish rule as the General P. J André said it : “ the Turkish occupation does not succeed there any more. One needed the French occupation to renovate, under the impulse of the always alive Mediterranean thought, the demographic power, the agricultural, economic development of North Africa, to give it its geographical borders, or even to inspire in it undoubtedly, the alarm clock of its personality. Indeed, there are several readings of the history of the relationship between Turkey and the countries of Africa. Initially, the Algerian and Moroccan reading and finally the French colonial one tried to draw aside any contribution of the Turkish presence. The historical studies of the colonial period ignored the roles of the Turkish presence and tried to make the junction between Roman or Byzantine history and the time of French colonization. Always in this colonial literature, the history of the Turco-African relationship was limited to the panarabism and the headings of the Turkish intrigues like that classified in the reports of the “Services of French Moslem affairs” that viewed the Moslem world as divided between panarabism at the political level, Maghrebian Islam with brotherhood Predominance and African Islam mixed with animism. One sees very well that France has always tried to create borders to be defended between the Islam of the East and the Islam of the forest in West Africa. The things are likely to become more complicated when one treats the alliance and opposition between brotherhoods and Turkish power. The aim of this work will be focused on the Maghreb in a direct and indirect way and West Africa. The case of the brotherhoods treated in this study is : the Qadiriyya, the Tijaniyya and the Sanussiyya. It is realized according to a chronological order of a Qadiriyya brotherhood close to the Turkish power, another (the Tijaniyya) opposed to this same power and a third brotherhood (Sanussiyya) which adopted changing attitudes. The chronological framework coincides with the

arrival of the Turikish, Saadien and Alaouite at the XV-XVI-XVII th centuries in the Maghreb. The common point between these power it is their support for warlike rule which they founded (federator) within an empire or a State. These capacities also tried to occupy the regions in the south of the Sahara : the Moroccan conquest of the Songhay empire (1591) and the Turkish expansion in the south at XVIIth century. At the time of Moulay Ismail two innovation were operated in Morocco as among Turks in the remainder of the Maghreb: The construction of the fortresses and the support on for army of slaves, mercenaries and Warlike tribes. It was the beginning of functional divisions and alienations of the modern State.

The brotherhoods and the Turkish rule: between history and territory

Rare are historians who know the history of the brotherhood Qâdiriyya in her relationship with the Turkish power, Moroccan and Saharian. The marking fact of this period is that of the led by the revolt of Mohammed El Gourari whom the Moroccan traveller El 'Ayyâshî at the beginning spoke at the XVIIth century. Mohammed El Gourari revolted against the Moroccan power on instigation of the Turkish agents according to this same traveller. The common point between them marked El Gourari's life. First tensions between the Moroccan power and certain religious agents pertaining to the brotherhood Qâdiriyya marked historical relations between Morocco and Turkey. At that time, already the capacity and the social base of this brotherhood started to grow blurred in Morocco by opposition to Algeria where it will be established. It is especially in XVIth century that the brotherhood started to move towards the south in particular to the whole and current Mauritania with the tribe of Kunta. Moroccan historiography always regarded the qâdirîs of the east or the south as agents in the service of Turkey.

In western Algeria, where two tariqas, the Shadiliyya and the Qadiriyya, existed in the sixteenth century with one another for influence, the former opposed the Turks, apparently because of its leaders' close ties with the Saadien Sharif in Marocco. The Qadiriyya supported the Turks. But this brotherhood, which represents the oldest brotherhood in the Maghreb with Shadiliyya, began her descent towards the Sahara with Touat with the arrival of the Turks in the Maghreb at the XVIth century. Its expansion, which was far from any Turkish influence, flowed the great natural way of the communication and at the same time the following commercial route : Via high plateaus Djebel Touat and Sudan. However, the qadiris groups of the tribe kunta in current Mauritania especially had good intentions towards the Turkish capacity in its wars against Russians.

In 1826, the qadiris betrayed Tijanis in their confrontation with the Turks near Mascara. Mohamed Al-Kabir, the son of the founder of Tijaniyya, will be carried out by the Turks in 1827. At the time of the French conquest in 1830, qadiriyya was the only one to provide the support of its organization to fight the French.

The extent of the hostility which the Tijanis had towards the Turks is reflected in their belief that the conquest of Algeria by the French in 1830 was a fulfilment of Ahmed al- Tijani's prayer for the collapse of Turkish rule in Algeria. In Morocco when Ahmed al- Tijani left Algeria in 1789 for fear of Turkish persecution and settled in Fez, Mawlay Suleiman received him well and gave him a house to live in.

Turkish power is partly responsible for the great success of the Tijaniyya brotherhood in the Sahara and in West Africa. It should be said that the grids of readings opposing malicious brotherhood Sanusiyya to nice Tijaniyya do not go, just as the grids of analysis treating Tijaniyya as a brotherhood anti-Turkish do not function. The role of Kouloughlis and in particular the role of the zawiiyya Tijaniyya of Tlemcen in the re- creation of strong bonds with Constantinople constitute a forgotten memory. One always minimized or forgot the role of the beys in the consolidation of Tijaniyya in the Algerian south and especially in Tunisia. They are these south Algerian zawiiyyas which were influential in the Sahara. It is enough to say that the creation of Hamawiyya, a branch of Tijaniyya in West Africa, partly prepared in Constantinople. Bonds between Family Al- Abdellawi of Touggourt, installed in Tlemcen and in a final way in Fez, and the Turkish power shows the true face of Tijanis anti-French which sought a coalition with the Turks.

Today the sanusiyya is a forgotten brotherhood and a hardly remembered political structure. In 1949, the work of the british anthropologist Evans-Pritchard broke the silence around this brotherhood by pointing out its social role as arbiter in the segmentary order of the Cyrenaica Bedouins. This conference sheds another light on the Sanusiyya by providing an over view of the history of the tariqa of Ahmed b. Ali al-Sanussi (d.1859) since its conception and establishment in Cyrenaica in 1842. It puts a special focus on the strategies of this order in sub-Saharan Africa where it had to face up in its southward march the political and military manoeuvres of the ottomans, then the French and the Italians in the region. In this context, the transformation of the Sanusiyya accepted ottoman rule grudgingly. The founder of the order considered the Turks to be usurpers of the caliphate, but as the sanussis fought French influence in the Sahara and were hostile to the French occupation of Algeria, their leaders were compelled to recognize the advantages of the

Turkish presence as a check to further French occupation. The Turks understood the sanussi's sentiments, were realistic enough to overlook their attitude on the caliphate, and took steps to cultivate goodwill.

To conclude, one could say that if Sanusiyya had chosen by prudence the Turkish alliance, Tijâniyya was not often the brotherhood pro-French and anti-Turkish. Qâdiriyya also changed attitude towards the Turkish rule through the centuries. It should be said that a history of the relationship between Tijâniyya and Sanusiyya remains to write and that the role of Touaregs in the delimitation of the Turkish and sanussi influence remains to be defined. A general second reading of the brotherhoods in their relationship to the Turkish rule remains to be made. The multiple Arabic, Turkish and European sources give way to constitute a new look to the relationship between brotherhoods and Turkish power. Indeed, the ideological matrix was often provided by the brotherhood myth. But from the creation of the brotherhoods to the foundation of the empires there is sometimes only one step. The Qâdiriyya established a state after the treaty of Tafna in 1837, Sanusiyya ended up passing from the monk to the kingdom whereas Tijâniyya was made famous after the foundation of the Peul empire of al-Hâjj 'Umar in west Africa.

Afrika'da Sömürgeciliğin XIX. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Kurulamamasında Osmanlı Devleti'nin Rolü

Doç. Dr. Ahmet KAVAS

Sömürgecilik her ne kadar Fenikeliler gibi Akdeniz ve Kızıldeniz havzasında etkili olan ve farklı noktalarda koloniler kuran devletlerin dönemine kadar giden üç bin yıllık bir geçmişe sahipse de aslında bugün bizim anladığımız manada Avrupa devletleri tarafından XVI-XX. yüzyıllar arasında, özellikle Afrika başta olmak üzere Asya ve Amerika'da, uygulanmıştır.

Avrupalılar'ın Akdeniz havzası dışındaki denizlere açılmasıyla birlikte daha önce bilmedikleri yeni coğrafyaları, kendi tabirleriyle "keşfetmelerinin" ardından buraları sömürgeleştirme dönemi başladı. Bu aynı zamanda bugün dünya hakimiyetine sahip olmaları noktasında attıkları en ciddi adımın bir başlangıcıydı. Daha önce Haçlı Seferleri sırasında Doğu Akdeniz bölgesinde etkinliklerini büyük oranda kaybeden Avrupalılar Kuzey Afrika'dan İspanya'ya kadar yayılan Müslüman varlığıyla iyice bölgelerine sıkışıp kaldılar. Endülüs Emevileri, Fâtımîler, Eyyübîler, Memlûkler ve nihayet Osmanlılar yüzünden Akdeniz bölgesinde bilhassa siyasî ve idarî etkinlik kuramadılar. 1490'lı yıllarda İspanya'daki Müslümanların iktidarına son veren ve başlarını İspanyolların çektiği Avrupalı güçler derhal Akdeniz'e açıldılar ve 1505 yılından itibaren Kuzey Afrika'da önemli kaleleri ve şehirleri birer birer ele geçirdiler. Bu aynı yıllarda Afrika'nın batı sahillerini dolaşan Portekizliler'in deniz seferleri takip etti. Her iki Avrupalı güç yüzünden kısa zamanda Kuzey ve Doğu Afrika sahillerinde yüzyıllardır hüküm süren Müslüman varlığı yok olma tehlikesiyle karşı karşıya geldi.

Osmanlı Devleti'nin Doğu Avrupa'da Avrupalılarla yaptığı mücadele XVI. yüzyılın başından itibaren kısmen Akdeniz'e kaydı ve tabii olarak Kuzey Afrika'da İspanyollar'a karşı, Kızıldeniz ve Doğu Afrika sahillerinde de Portekizliler'e karşı ciddi bir karşı duruş halini aldı. İspanyollar'ın başta Cezayir olmak üzere Tunus ve Trablusgarp'ta ele geçirdikleri ve çoğunu tahrip ettikleri şehirler ve kaleler birer birer geri alındı. İçlerinde Cezayir'in batısındaki Vehran (Oran) şehri gibi 1708 yılına kadar İspanyollardan yakla-

şık iki yüzyıl boyunca bir türlü kurtarılamayan yerler de vardı. Kızıldeniz’de ise Cidde önlerine kadar gelen Portekiz donanması karşısında Mekke ve Medine gibi Kutsal Topraklar’ın da büyük bir tehlike içine girmesi üzerine Mısır’daki Memlûk idaresine son veren Osmanlılar’ın bu denize de açılmaları gerekti. Kısa zamanda Kızıldeniz’den uzaklaştırılan Portekiz donanması sadece burada etkisiz kılınmamış, aynı zamanda XVI. yüzyıl boyunca Batı Hint Okyanusunda, Güney Arabistan sahillerinde ve Basra Körfezi bölgesinde sıkı bir takibe alınmıştı.

Kıscacası Afrika kıtasını XVI. yüzyılda tamamen ele geçirmeyi amaç eden Avrupalılar’ın bütün planları Osmanlı Devleti tarafından boşa çıkarıldı. Medeniyetle çok erken dönemde tanış olan Kuzey ve Doğu Afrika sahillerinin böylesine güçlü bir saldırı karşısında Osmanlı Devleti tarafından korunması kıtanın iç bölgelerindeki, özellikle bugünkü Çad Gölü havzasına yakın Bilâdü’s-Sudan denilen coğrafyadaki Kânim-Bornu Sultanlığı ile ve bugün Mali Cumhuriyeti ile Nijer Devleti arasındaki bölgede kurulu Songay Sultanlığını da harekete geçirdi. Yine XVI. yüzyılda bu bölgenin en doğusunda bugünkü Sudan topraklarında kurulan Func ve Darfur Sultanlıkları, Etyopya’nın güneydoğu bölgesinde kurulan Harar Emirliği, yine bugünkü Nijer’in güneyi ile Nijerya devletinin kuzeyi arasındaki Kano Sultanlığı ve Hevsa devletleri ile Osmanlı Devleti’nin Kuzey Afrika’da kurduğu eyaletleri üzerinden İstanbul ile yakın münasebetler başladı. Osmanlı Padişahını bütün Müslümanlar’ın halifesi olarak gören bu bölgedeki Sultanlıkların bağlılıkları XX. yüzyılın başına kadar devam etti.

Osmanlı Devleti’nin Afrika kıtasının Kuzey ve Doğu bölgelerinde askeri ve idari gücünü artırdığı dönemlerde Cezayir eyaletinin batısında komşusu olan Fas’taki Sa’diler ve onların yerini alan bugünkü Fas krallarının da mensup olduğu Filali hanedanı ise Batı Afrika’da 1591 yılında Songay Sultanlığına son vererek bu bölgede bir hakimiyet tesis etti. Bu sultanlığın merkezi olan Timbuktu’da Osmanlı Devleti’nin Kuzey Afrika’da kurduğu Garp Ocakları’na benzeyen Timbuktu Paşalığı’nı kurmaları aslında onların da bir tür nüfuz altında oldukları görülüyordu.

1516’da Osmanlı Devleti’nin Cezayir sahillerinde başlayan Kuzey Afrika’daki varlığı kısa zamanda Mısır, Cezayir, Trablusgarp ve Tunus eyaletleri şeklinde idarî birimlere dönüştü. Kızıldeniz’in batı sahillerinde ise Habeş eyaleti adıyla merkezi bugünkü Sudan devletinin Sevakin adası olan beşinci bir eyalet daha kuruldu. Bu eyaletlerinin her birinin Osmanlı dönemindeki tarihi iyi incelendiği takdirde Avrupa sömürgeciliğinin gerçek manada Afrika kıtasında yerleşmesinin neden XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar, hatta XX. yüzyılın başına kadar sarktığı anlaşılacaktır.

Afrika kıtasının Kuzey ve özellikle Kızıldeniz havzasının böylesine Avrupa yayılcılığına karşı koruma altına alındığı bir dönemde batı ve güney sahilleri her türlü sömürgecik girişimi için ilk adımı oluşturdular. Portekiz donanmasının ardından kıtanın bu tarafına İspanya, Hollanda, Fransa ve İngiltere donanmaları açılmaya başladılar. Kuzeybatı Afrika bölgesi Fas'ta Sa'diler ve ardından Filâli hanedanı tarafından Avrupa sömürgeciliğine karşı korunurken Batı Afrika sahillerinde Senegal'den başlamak üzere Güney Afrika'daki Ümit Burnu'na kadar bir çok bölgede ticari koloniler kurulduğunu ve buralardan başta köle ticareti olmak üzere kendileri için gerekli maddeleri aldıklarını görmekteyiz. Kısa zamanda Avrupa donanmalarının cirit attıkları Batı Hint Okyanusu adalarından Moritus (Ile Maurice) ve Reunion ile Doğu Hint Okyanusu adalarından bugünkü Endonezya devletini oluşturan Sumatra, Cava ve Selebes gibi adalar modern sömürgeciliğin ilk adımlarını oluşturdular.

Avrupa Sömürgeciliği XVII ve XVIII. yüzyıllar boyunca daha ziyade Afrika kıtasının batı ve güney sahil şeritlerinde kurduğu ticaret kolonileri vasıtasıyla köle satın almanın ötesinde fazla bir varlık gösteremedi. XIX. yüzyıla girildiğinde Avrupalılar'da Afrika'yı tanıma merakı en üst seviyeye çıktı. XVII-I. yüzyılda birkaç meraklı dışında pek cesaret edilmeyen kıtanın iç bölgelerine gitme ve oraları tanıma, kendi tabirleriyle keşfetme serüveni başladı. Kısa zamanda Avrupa'da birbiri ardına kurulan ve çoğu kralların himayesinde desteklenen farklı Coğrafya Cemiyetleri ve Enstitüleri genç maceraperestleri buralara gitmeye teşvik ettiler, içlerinden sağ dönebilenlere büyük mükafatlar ve madalyalar takdim edildi. Genç coğrafyacıların bu azimli ve kararlı seferlerini askerlerin oldukça acımasız davranışlarla gidişleri ve misyonerlerin yerlileri Hristiyanlaştırmak için uzun süren yolculukları takip ettiler.

Hem Kuzey Afrika'da, hem de kıtanın diğer sahillerindeki yerleşim mahallerinde bulunan Avrupalı konsoloslar kıtanın iç bölgelerine kendi vatandaşlarının veya onların himayesinde düzenlenen bu seferlerin gerçekleşmesi için büyük gayret gösterdiler. Bu arada İstanbul'da bulunan Avrupalı sefirler ise yıllarca sürecektir bu seferlere çıkacak başta kendi vatandaşları olmak üzere yardım isteyen her seyyah için Osmanlı Devleti'nden bir "buyrultu", yani bugünkü manada bir "vize" almadan yola çıkmalarına müsaade etmediler, daha doğrusu onların müspet kanaatlerini almadan yapacakları seyahatler için sorumluluk almak istemiyorlardı. Gerçi o dönemdeki buyrultu ile bugünkü vize arasında büyük fark bulunduğu da bir gerçektir. Çünkü günümüzde vize alan sadece sınırdan rahat geçiş yapabiliyor, ama ülke içinde vizesi var diye kimse ona yakın alaka göstermek durumunda değildir. Buyrultu ile gidenlere gelince seyahat ettikleri yerlerde en üst seviyede misafir olarak ağırlanıyorlardı. Genelde Osmanlı aleyhtarlığı yapmak üzere gidenlerden sadece iyi Müslüman

rolü yapabilen seyyahlar böyle bir buyruktuya ihtiyaç duymadan kıtanın sahil-lerindeki farklı noktalarından iç kısımlara doğru ilerlediler. Bunlardan Fransız René Caillé Batı Afrika'dan başladığı yolculuğunu 1824 yılında bugünkü Mali Devleti'nin Timbuktu şehrine giderek tamamlamış ve oradan sağ olarak dönme şansına sahip ilk seyyahlardan birisi olmuştu. Yine bir başka seyyah olan Henri Duveyrier de Cezayir'in iç bölgelerinde ilerleyerek Tevarıklar arasına Müslüman kisvesi altında karışarak kendini gizlemiş ve seferini başarıyla tamamlamıştı. İngiliz Richard Burton da 1850'li yılların başında önce Kutsal topraklara, ardından da bugünkü Etyopya'nın güneydoğusunda kalan Harar emirliğinin merkezi olan ve aynı adı taşıyan Harar şehrine 1854 yılında Müslüman kılığında girebilen ilk Avrupalı seyyah olmuştu.

Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyıl başından XVIII. yüzyıl sonuna kadar Afrika'nın Kuzey ve Doğu sahillerini Avrupalıların işgalinden kurtarmakla kalmayıp kendi idaresine alarak muhafaza etmesi dünya tarihinde benzerine az rastlanır bir durumdur. Bu bölgeleri genelde Anadolu'dan, bazen de Balkanlar ve Kafkaslar'dan her yıl götürdüğü binlerce genç askerle elinde tutabildi. Öyle zamanlar oluyordu ki Batı Anadolu'daki bazı kasabalarda askerlik çağında genç bulmak neredeyse imkansız hale geliyordu. Oysa Avrupalılar XIX. yüzyılın ikinci yarısında başladıkları Afrika'yı sömürgeleştirme sürecinde kendi askerlerinden ziyade yerlileri zorla silah altına alarak onları kıtanın iç bölgelerine düzenledikleri askeri seferler için cephelere sürüyorlardı. Kaldı ki bu uygulamalarını sadece Afrika'nın sömürgeleştirilmesiyle sınırlı bırakmadılar ve özellikle Birinci ve İkinci Dünya Savaşları için bu kıtadaki sömürgelerinden milyonlarca asker getirip Avrupa'da birbirlerine karşı açtıkları cephelerinde çarpıştırdılar. Bunların çoğu cephelede ne için yapıldığını dahi bilmedikleri savaşlar için arkalarında genelde en ufak bir iz bırakmadan ölüp gittiler.

Tarihte güçlü devletler kuran bütün Müslüman toplumların geçmişinde Avrupalılar'ın Afrika'daki uygulamalarına benzer sömürgeci bir tavır görmek neredeyse imkansızdır. Zaman zaman adaletten sapan bazı Müslüman idareciler içinde kendi tebaalarına veya ele geçirdikleri ülkelerin halklarına karşı zalimane bir tavır sergileyenler mutlaka olmuştur. Ancak onların tavırları daha ziyade kendilerine mahsus olup sömürgecilik tarzı bir sürece girmemiştir. Başka toplumları sömürmeye müsaade etmeyen İslam dininin emirlerinin etkisi büyüktür. Fethedilen topraklardaki insanlar kısa zaman içinde ya Müslüman olarak ülkelerine gelenlerle birlikte yeni fetihlere katılıyorlar veya kendi inançlarını muhafaza ederek bunun karşılığında devlete bir takım ödemelerde bulunarak hem hayatlarını hem de kazançlarını garanti altına almış oluyorlardı. Oysaki Avrupa sömürgeciliğinde Afrika yerlilerinin ne can güvenliği, ne mal güvenliği kalıyordu. Elleriindeki arazileri alınarak Avrupa'dan getirilen fa-

kir köylülere dağıtıldığı gibi kendileri de zorla ya bu arazilerde çalıştırılıyor veya ülkelerini sömüren ülkelerin Güney Amerika, Karaib Denizi, Büyük Okyanus veya Hint Okyanusu'nda bulunan diğer sömürgelerine anlaşmalı işçi statüsü adıyla götürülüyorlardı. XX. yüzyılın başından itibaren ise Avrupa'da önemli fabrikaların bulunduğu şehirlere, maden ocaklarına çalıştırılmak üzere düşük ücret mukabilinde taşındılar.

Osmanlılar'ın Afrika'da buldukları müddetçe bu ve benzeri insan göçüne hemen hemen hiç rastlanmamaktadır. Bugün Türkiye Cumhuriyeti toprakları içindeki sayıları onu geçmeyen Afrika asıllıların yaşadığı köylerin varlık sebebi de buralarda yaşayanların dedelerinin ya ülkelerini sömüren Avrupalı devletlerin idarelerinden kaçıp gelmesi sonucudur veya köle ticareti yasaklandığında Osmanlı sınırları içindeki köle tacirlerinin ellerinden alınan kölelerin hürriyetlerine kavuşturularak buralara yerleştirilmeleridir.

Geçen yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin idaresinde kalan Afrika'daki eyaletlerinde saf bir Türk topluma rastlamak mümkün değildir. Günümüzde kendilerinin Türk soylu olduğunu iddia edenler de bölgeye yüzyıllar içinde sevk edilen Osmanlı askerî ve sivil memurlarının oralardaki yerli halktan olan hanımlarından doğan çocuklarının devamı melez bir nesildir. Avrupalılar'ın hem Afrika'da, hem de diğer kıtalara sevk ettikleri yerlilerle aralarında böylesine kalıcı bir melez nesil bırakmalarının sebebi aralarında bir akrabalığa ilişki kurmamaya aşırı dikkat etmelerinin neticesidir.

Afrika kıtasının Avrupalı güçler tarafından paylaşılması sürecinde Osmanlı devlet adamları daima yerlilerin yanında yer almışlar ve sömürgeciliği peşinen kabullenmedikleri gibi kıtadaki son cepheleri konumundaki bugünkü Libya topraklarında İtalyanlar'a karşı, Çad ve Nijer'in kuzey bölgelerinde ise Fransızlar'a karşı da savaşarak çekilmişlerdir. Hatta 1885'te Berlin'de toplanan Kongo Konferansı'na en üst seviyede katılarak kıta üzerinde mutlaka söz sahibi olduğunu gösteriyordu. Bunun sebebi ise Anadolu ile Afrika arasında kurulan bağlar asırlar içinde öylesine kuvvetlenmiştir ki artık Anadolusuz Afrika, Afrikasız da Anadolu düşünülemez olmasıdır. Eğer İstanbul büyük bir tehlike altına girecek olursa Afrika'nın bütün dayanakları tükenecekti, Afrika Osmanlı'nın elinden çıkarsa bu defa da Osmanlı Devleti'nin ayakta kalma ihtimali neredeyse kalmayacaktı. Sonuçta Avrupa sömürgeciliğine karşı yapılan mücadelede Osmanlı-Afrika bağı çözüldü ve önce Afrika sömürgeleştirildi, ardından Osmanlı Devleti de altı asırlık ömrünü tamamladı. Afrika artık Avrupalılar'ın istedikleri gibi aralarında paylaştıkları bir kıtaya dönüştü ve XX. yüzyılın ilk yarısında koskoca kıta toplumları sömürgecilerin elinden kurtulmak için çok uğraştılar. Sonuçta çoğu tarihle hiçbir bağlantısı olmayan ve ara-

larında devamlı bir husumeti barındıracak ellinin üzerinde devlet kurulmasına müsaade edildi.

Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altındaki eyaletlerin sınırları üzerinde ve nüfuzunu kabul eden diğer mahalli sultanlıkların topraklarında kurulan modern devletlerin yüzölçümü toplam 15 milyon kilometrekareyi bulmaktadır. Yani 30 milyon kilometrekarelik bir yüzölçüme sahip Afrika kıtasının yarısı bir şekilde İstanbul ile bağlantısını muhafaza ediyordu. En azından topraklarında bir huzursuzluk çıktığında, herhangi bir Avrupalı devlet tarafından işgal edilme endişesi taşıdıklarında ilk müracaat yeri Osmanlı payitaht merkezi oluyordu. Portekiz istilası karşısında bugünkü Kenya devletinin önemli liman şehri Mombasa XVI. yüzyılın sonunda Yemen eyaletinden gönderilen küçük bir donanmayla Osmanlı idaresine alınırken, Güney Afrika Cumhuriyeti sınırlarında bulunan Müslüman azınlığın dinî konulardaki sıkıntıları XIX. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'dan gönderilen bir alim vasıtasıyla çözülmüyordu. Moritus Adası (Ile Maurice) Müslümanları ve Madagaskar Müslümanları daha önce dinî konularda bağlı oldukları Osmanlı Devleti'nden sonra Türkiye Cumhuriyeti'ne de kalben bağlanmışlar ve aralarında topladıkları yardımları Ankara'ya kadar ulaştırmışlardı.

Sömürgecilik öncesinde kıtanın alabildiğine geniş bölgelerinde yaşanan barış ortamının günümüzde Afrika Birliği tarafından yeniden tesis edilmesi için gayret gösterilmektedir. Kurulacak yeni ve kalıcı barış ortamı için Osmanlı tecrübesinden ciddi manada istifade edilebilir, böylece Avrupalılar tarafından modern Afrika devletleri arasına bilinçli veya rastgele konan çoğu sınır kavgaları ve etnik ayrımcılık üzerine kurulu husumetleri daha kolay halletmek mümkündür.